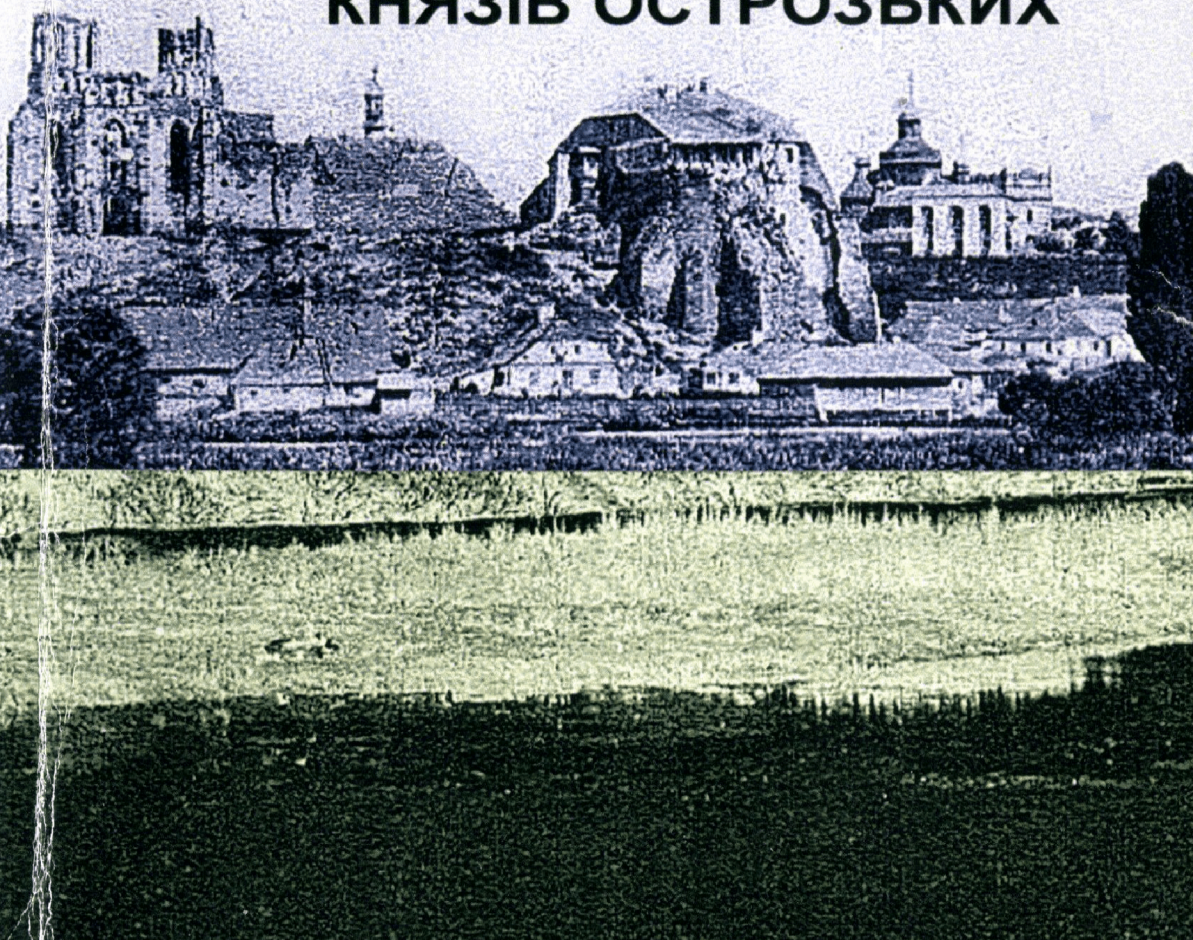

ПЕТРО РИЧКОВ

NON
OMNIS
MORIAR

*

АРХІТЕКТУРА
В КУЛЬТУРНІЙ ПРАЦІ
КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний університет водного господарства та
природокористування

Кафедра архітектури

ПЕТРО РИЧКОВ

**NON
OMNIS
MORIAR**

**АРХІТЕКТУРА В КУЛЬТУРНІЙ ПРАЦІ
КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ**

Монографія

Рівне –2011

УДК 72.034 (477.8)
ББК 85.113 (4Укр)
Р90

*Рекомендовано вченою радою Національного університету
водного господарства та природокористування.
(Протокол № 7 від 31 березня 2011 р.)*

Рецензенти:

Бевз М.В., д-р архітектури, завідувач кафедри НУ «Львівська політехніка»;

Тімохін В.О., д-р архітектури, завідувач кафедри Київського НУ будівництва та архітектури;

Пугачов Є.В., д-р техн. наук, професор Національного університету водного господарства та природокористування.

Ричков П.А.

Р90 NON OMNIS MORIAR. Архітектура в культурній праці князів Острозьких: Монографія. – Рівне: НУВГП, 2011. – 141 с.

Іл.58 Бібліогр.117

. ISBN

В праці розглядається роль архітектури в культурній спадщині князів Острозьких – видатних діячів вітчизняної історії доби пізнього середньовіччя. Узагальнюючи літературні та архівні джерела, ґрунтуючись на власних розвідках, автор аналізує меценатську діяльність декількох поколінь цих “некоронованих королів Русі”, в систематичний спосіб висвітлює найпомітніші князівські ініціативи в розбудові існуючих та заснуванні нових міст, в спорудженні унікальних замкових комплексів, фундації цілої низки самобутніх храмів та монастирських ансамблів.

Книга адресована архітекторам, історикам, мистецтвознавцям, студентам, усім зацікавленим архітектурною спадщиною України

УДК 72.034 (477.8)
ББК 85.113 (4Укр)

ISBN

© Ричков П.А., 2011
© Національний університет
водного господарства та
природокористування, 2011

ЗМІСТ

І Передмова.....	4
З ІСТОРІЇ КНЯЗІВСЬКОГО РОДОВОДУ.....	8
РОЗПЛАНУВАННЯ ТА ФОРТИФІКАЦІЯ МІСТ.....	30
ЗАМКИ ТА РЕЗИДЕНЦІЇ.....	56
ХРАМИ ТА МОНАСТИРІ.....	84
Післямова.....	122
Короткий словник термінів.....	125
Бібліографія.....	130

*Non omnis moriar
Не все вмирає
Горацій*

ПЕРЕДМОВА

Серед ушлявлених представників давньої української історії можна віднайти чимало імен, котрі не будучи ані архітекторами, ані живописцями, ані скульпторами і не створюючи власними руками мистецьких шедеврів, тим не менш увійшли до славної когорти щедрих замовників і водночас покровителів мистецтва, без ініціативи і підтримки яких творчі процеси, мабуть що, взагалі були б неможливими.

На одній з чільних позицій цього славного грона українського меценатства історія фіксує князівську династію Острозьких, родовід якої нараховує більше трьох століть. Сьогодні Острог, Острозька Академія, Острозька Біблія стали вже не просто добре знайомими словами, які можна знайти в кожному підручнику вітчизняної історії. Насправді, це ще й своєрідні слова-символи, слова-дороговкази, які належать до тих фундаментальних понять, з яких побудовані культурні підмурки української нації, її самосвідомості і уособлення в навколишньому світі.

Ця династія ушлявилася дуже різноплановими здобутками на тлі тогочасного життя держав, підданими яких вони були, – Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої. Активна розбудова міст та різноманітні архітектурні реалізації при їх безпосередній ініціативі і матеріальному сприянні – чи не найпоказовіша частина цих здобутків, що належать до культурної спадщини України.

Дане монографічне дослідження не претендує на статус вичерпного і всебічного висвітлення розмаїтої архітектурної діяльності князівської родини Острозьких. Таке завдання це скоріше справа майбутнього. Мета, що стояла перед автором, полягала перш за все в намаганні скласти в систематичний спосіб на ґрунті попередніх досліджень особливий “фамілійний портрет”

династії, змальований під дещо незвичним, особливим кутом зору, а саме - з огляду на їхню безпосередню причетність до наповнення архітектурно-мистецької скарбниці українського народу. Такий "панорамний" підхід до формулювання та розкриття теми, звісно, обмежував авторські можливості для заглиблення в окремі дискусійні питання, зокрема в ті, вирішення яких ускладнюється обмеженістю першоджерельної бази і де серед дослідників все ще присутня суперечливість дослідницьких висновків. Втім, доволі розлогий перелік літератури засвідчує попередній досвід висвітлення цієї теми, що дає змогу зацікавленому читачеві у разі потреби глибше познайомитися з тим чи іншим мистецьким явищем в контексті різнобічної меценатської діяльності династії Острозьких, і, можливо, сформувати повніше уявлення про попередні дослідження цієї теми українськими та закордонними вченими –перш за все польськими та російськими.

При побудові змістовної структури книги та окремих її розділів автор вважав за доцільне виходити передовсім з типологічних, видових ознак архітектурно-мистецьких пам'яток. Тобто спочатку схарактеризувати містобудівні ініціативи і способи їх реалізації, потім –дуже важливий пласт замкового будівництва і, насамкінець, виділити в окремий розділ самотутній спадок сакрального християнського храмовбудування. Однак в межах кожної типологічної чи то жанрової групи мистецьких творів видавалося більш доцільним дотримуватися хронологічного принципу подання матеріалу. Слід також зауважити, що в просторовому сенсі праця не обмежується ареалом давньої Волині, але й враховує ті архітектурно-будівельні ініціативи князівської династії, котрі були розпорошені по суміжним територіям Галичини, Поділля, Наддніпрянщини.

Окремо слід зауважити ту обставину, що доба активної суспільної та меценатської діяльності князівської династії Острозьких –це загалом доба пізнього середньовіччя, від якого нас відділяє досить значний проміжок часу. Відтак зрозуміло, що далеко не всі архітектурні творіння, до яких були причетні різні покоління Острозьких, витримали випробування часом і різноманітними деструктивними обставинами. Значна частина архітектурних об'єктів просто втрачена, а серед тих, що уціліли, маємо непоодинокі випадки суттєвих перебудов і трансформацій

протягом наступних століть, часом доволі відчутних і прикрих. Особливо це стосується дерев'яної архітектури.

Основному змістові книги передуює окремий розділ з коротким історичним родоводом князівської родини Острозьких, який не претендує на повноту біографічних відомостей, однак є необхідним тлом для подальшого викладу. При цьому автор вважав би за потрібне відзначити, що величезному масиву історичних праць ХІХ-ХХ ст., присвячених родині Острозьких або окремим її представникам, притаманні доволі розмаїті та суперечливі висновки, які часом переростають в певну упередженість. Лише протягом останніх десятиліть серед представників новітньої генерації українських, польських, російських дослідників сформувалася позитивна тенденція до більш врівноваженого і об'єктивного висвітлення тих непростих суспільно-політичних процесів, до котрих були причетні представники династії. А тому, обмежившись в першому розділі лише найважливішими історичними відомостями з князівського родоводу, автор вважав би доцільним рекомендувати зацікавленому читачеві низку ґрунтовних загальноісторичних праць до теми історико-культурної Остроґіани. Основні з них включені до списку літератури в кінці книги.

Варто також зауважити, що меценатські ініціативи Острозьких не обмежувалися лише теренами Волині, де були зосереджені їх основні родові маєтності. Високі державні посади зумовлювали їх причетність до культурного життя поза межами власного домену. Відомо, наприклад, що князь Федір заснував василіанський монастир та церкву в Крилосі. Князь Костянтин Іванович Острозький, який довгий час був гетьманом Великого князівства Литовського, на свій кошт поставив православні церкви у Вільно, постійно опікувався Києво-Печерським монастирем. Його син, київський воєвода Василь-Костянтин, також багато зробив для відновлення стародавніх святинь в Києві, зокрема Кирилівського монастиря. Подібні меценатські ініціативи молодших поколінь князівської династії поширювалися і в західному напрямку на польські терени, особливо стараннями двох покатоличених представників роду – Януша Острозького та Анни-Алоїзи Ходкевич. Однак, враховуючи недоступність деяких об'єктів та матеріальні втрати багатьох з них, автор свідомо обмежився переважно архітектурно-мистецькою спадщиною волинського регіону.

Звичайно, визнаючи при цьому, що наявні білі плями потребують подальших розвідок, і сподіваючись, що наявні лакуни вдасться ліквідувати в майбутньому.

* * *

Ця дослідницька праця є своєрідним підсумком (хотілося б сподіватися, що лишень проміжним) багатолітнього дослідницького інтересу автора до архітектурної спадщини Волині. Цей інтерес поступово викристалізовувався впродовж багатьох років під час дослідницьких зацікавлень на кафедрі архітектури Національного університету водного господарства та природокористування. Фрагментарно окремі результати цього зацікавлення були опубліковані раніше автором у різних виданнях, наведених у бібліографії. Першою ж узагальнюючою спробою стала книга «Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких», написана разом з істориком мистецтва Віктором Луцем.

В процесі виконання та поглиблення цієї дослідницької праці автор надихався дієвою підтримкою відомих дослідників Острогіани, ректора НУ «Острозька Академія», професора Ігоря Пасічника та проректора того ж університету, професора Петра Кралюка, за що вважає своїм приємним обов'язком висловити вельмишановним колегам глибоку подяку. Окремі частини цієї праці своєю появою завдячують також дослідницькому гранту Каси ім. Юзефа Мянєвського (2010 р.), що уможливило наукове стажування в Інституті мистецтв Польської Академії Наук під опікою знаного історика архітектурного мистецтва, професора Єжи Ковальчика. Оформлення обкладинки та більшу частину натурних фотографій виконав автор. Разом з тим слова вдячності адресуються невтомним дослідникам волинської старовини Віктору Луцю та Миколі Бендюку за сприяння в пошуку та підборі раритетного ілюстративного матеріалу. Окрема подяка кандидату технічних наук Наталії Лушніковій та магістру архітектури Ользі Смолінській за практичну допомогу у підготовці рукопису книги до друку.

В оформленні обкладинки використано фото кінця XIX ст., що відтворює панораму історичної забудови Острога із замковим комплексом князів Острозьких незадовго перед відбудовою Богоявленського храму.

З ІСТОРІЇ КНЯЗІВСЬКОГО РОДОВОДУ

Rex fit, dux nascitur

Королем стають, князем народжуються

Старовинний вислів

Наведений в якості епіграфа давній латинський вислів стосовно особливого суспільного походження князівської верстви в добу пізнього середньовіччя є доволі показовим. Новітні дослідження історичної і суспільно-політичної генези української шляхти зовсім не випадково акцентують саме цю специфічну обставину в існуванні тієї невеликої частки населення, яка мала право носити князівський титул. Є дуже символічним той факт, що за декілька століть існування Великого князівства Литовського та Речі Посполитої замкнута князівська корпорація всього лише два рази поповнювалася новими прізвищами – носіями цього почесного титулу. В 1515 році князівський титул отримали Радзивілі, а у 1647 році – Любомирські [81, с. 77].

Однак це були вкрай нетипові, виняткові випадки. Непорушне ж правило говорило про те, що князем може бути лише син князя, і ані польський король, ані сейм не могли надавати або відбирати князівський титул. Витоки цієї ієрархічної домінації, тобто первісні обставини започаткування князівських родоводів часто ховалися в сутінках минулих століть, а тому через брак документальних свідочств щодо цих обставин сприймалися зазвичай як одвічні і непорушні будь-ким.

Варто також зауважити стану виключність українського князівського прошарку, який після Люблінської унії 1569 року автоматично втрапив до суспільної верхівки тогочасної Речі Посполитої. За умов відсутності власної державності, в силу свого статусу і майнового становища саме князівський прошарок українського суспільства XV – початку XVII століть, виявився здатним реально впливати на долю українства, захищати в разі потреби його суспільні, релігійні, культурні інтереси, визначити і спрямовувати глибинні течії тогочасного життя. Особливої ваги

ця князівська потуга набувала за умов загострення національних і релігійних конфліктів. Але водночас завдяки інкорпорації українського князівського елемента до польсько-литовських державних інституцій, йому довгий час вдавалося відстоювати не лише свої особисті, але й “руські”, тобто загальноукраїнські інтереси.

Одним із засобів самоствердження і демонстрації князівської зверхності у суспільній свідомості і водночас проявом патріархальних моральних цінностей була різноманітна за напрямками, масштабна за обсягами меценатська діяльність у сферах архітектури та мистецтва. Не дивно, що в ті далекі часи вона була пов’язана в першу чергу з церковним життям, оскільки саме церква була потужним цементуючим чинником існування та самоствердження українського етносу.

Споруджуючи з власної ініціативи нові храми та монастирі, укріплюючи міста та замки, направляючи шляхи сполучення, підтримуючи майстрів-іконописців, князь так чи інакше виконував важливу соціальну роль, компенсуючи економічну слабкість основної маси населення і недорозвиненість владних структур. А позаяк в переважній своїй більшості представники багатих князівських родин зазвичай виконували ще й воєнно-адміністративні обов’язки гетьманів, каштелянів, старост, воєвод, то стає зрозумілим, що меценатство за таких умов було лише почасти приватною справою, набуваючи одночасно певних ознак обумовленості займаною посадою, а по суті, виступаючи органічною частиною посадових повноважень і обов’язків.

Звісно, будівельні масштаби і, головне, змістовне наповнення меценатських ініціатив були різними і залежали від конкретної особи та її економічних можливостей. В цьому відношенні династія князів Острозьких завжди помітно вирізнялася серед української магнатерії XV - початку XVII ст. У свою чергу на чільне місце серед багатьох представників цього роду історія висунула Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького – визначну історичну особистість, захисника православ’я, щедрого благодійника і поборника різноманітних культурних ініціатив.

Характерним є фрагмент панегіричного вірша Дем’яна Паливайка, настоятеля острозької церкви Св. Миколая "На герб яснеосвецонных их милости княжат Острозких" [74, с. 515],

вперше надрукованого в 1605 році ще за життя Василя-Костянтина. Автор з гордістю і, вочевидь, небезпідставно прославляє суспільне становище та одвічне пошанування цього князівського роду:

*Тим ся здавна Острозьких дом хвалить,
Моцно стоить, иншія ся кто валить.
То герб предков его стародавніх,
Владимера и потомков славних.*

Походження князівського роду Острозьких не є однозначно з'ясованим, в першу чергу—через брак доказових документальних першоджерел. В розмаїтій і доволі об'ємній літературі з життєписами Острозьких фігурують дві головні версії стосовно їх родинного коріння. Прибічники першої виводять родовід Острозьких ще від давньоруської доби, сягаючи в темряву минувшини аж до хрестителя Русі київського князя Володимира. Згідно іншого трактування перші князі Острозьких походили з теренів Турово-Пінських.

Цікаво, що в панегіричних творах XVI – XVII століть домінуючим був саме перший погляд на походження роду Острозьких, що є досить переконливою ознакою того, що самі представники цього роду вважали себе нащадками Рюриковичів. Так, наприклад, Герасим Смотрицький в своєму творі “Ключ царства небесного”, надрукованому в Острозі в 1587 році, пише буквально наступне: “Таковым благословением почтил и увелбил бог оного великого Владимира, преславно и многочисудно крестившего землю рускую, которого церкви и роду зацная линия и доньнѣ не устала. В ней же истинный наследник и властный потомок ваша княж: милость есть еси и на мѣсце оных великосановных и многославных предков своих наступает” [74, с. 213]. Такої ж думки дотримувався і Ігнатій Стебельський – один з перших укладачів історичної генеалогії князів Острозьких [112, с.1].

Однак “рюриковичева” версія поступово знаходила все більше опонентів серед дослідників в міру того, як поглиблювалася вихідна джерельна база. Сьогодні серед істориків більш поширеним є висновок про походження роду Острозьких

від турово-пінських князів, а саме від особи литовського князя Наримунта, який ще в 1316-1317 рр. заволодів Пінськом та Туровим, на що вказують також подібні гербові елементи [81, с. 93]. Втім без прямих документальних свідчень і цю версію навряд чи можна вважати остаточно доведеною.

Першою документально зафіксованою особою, яку згадують давні документи, починаючи з 1340 року, є Данило з Острога, який помер у 1376 році. Данило Острозький брав безпосередню участь в змаганнях між Польщею та Литвою за галицько-волинські землі на боці останньої. Прославився в цих змаганнях як хоробрий, відважний полководець, не раз завдаючи відчутних поразок загонам польського короля Казимира Великого. А найбільшого розголосу його ім'я набуло після гострої сутички на берегах Вісли, де, як зазначають хроністи, він “настільки жваву вчинив битву з названим королем Казимиром та його військом, зібраним з усієї країни, що навіть самого гетьмана Войцеха Целея, воєводу сандомирського... трупом положив” [112, с. 43]. Але, очевидно, що протистояння поміж поляками та Данилом переростало часом в союзницькі стосунки, оскільки саме від польського короля він отримав у володіння старовинне волинське місто Холм.

Данило мав за дружину пані Василицу невстановленого походження, яка народила йому п'ятеро синів – Юрія, Федора, Михайла, Дмитра, Олександра - та дочку Анастасію. Найстарший син Юрій Данилович згадується під 1376 рік після смерті свого батька як державця міста Холм, через що іменувався Холмським. Михайло та Дмитро загинули у 1399 році у битві з татарами на річці Ворсклі. Олександр став засновником родової гілки князів Четвертенських. А ось Федору (Федьку) судилося започаткувати самостійну лінію князів Острозьких.

Біографія Федора Острозького теж небагата на підтверджену документами фактографію. Вперше він згадується у 1385 році в зв'язку з одруженням з Агафією Бродовською, яка принесла в його дім в якості посагу Бродівську волость. А вже наступного року Федір виступає в давніх актах як спадковий володар Острога разом з околицями (“castrum Ostrog cum districtu”), право на володіння яким згодом знову підтвердив Владислав Ягайло за умови виконання тих самих обов'язків, які він виконував раніше

ще за князя Любарта (помер у 1384 р.).

Останок свого життя князь Федько свідомо віддав служінню божому, прийнявши чернечий постриг під іменем Феодосія в Києво-Печерському монастирі. Тут він і упокоївся навіки близько 1410 року. Пізніше в одному з церковних пом'яників про нього писалося: “Він покинув спокуси цього світу, та княжу славу, і прийняв святе монашество. Він ревно подвигався для спасіння аж до своєї смерти” [20, с. 26]. Поховали Федора-Феодосія в цьому ж монастирі на дальніх печерах, а коли над його гробом стали творитися різні чуда, православна церква оголосила його Преподобним.

Князь Федір Острозький, як і його батько Данило, теж мав багато дітей: п'ятеро синів – Дашка, Андрушка, Федька, Митька, Василя – та дві дочки – Анастасію та Федору [81, с. 306-307]. Один з синів, а саме “князь руський” Федько, якого ще називали Фридеріком з Острога, став досить відомим в середньовічній історії завдяки участі в гуситських війнах. Доля інших невідома, за винятком наймолодшого сина Василя Федоровича, який помер між 1446 та 1450 роками. Саме йому судилося продовжити стрижневу лінію князівського родоvodu. Очевидно, через природну вроду та статечність ще за життя до нього пристало прізвисько Красний, яке згодом потрапило і до літописних джерел.

Василь Красний згадується в різних літературних працях як заповзятий будівничий, який багато часу та коштів витрачав на спорудження родового замку в Острозі, міських укріплень, монастирів та церков. Близько 1428 року Василь Федорович оженився чи то на родичці, чи то на підопічній великого литовського князя Вітовта княжні Ганці (Агафії) Іванівні Ямонтовній-Підберезькій. В цьому шлюбі народилося троє дітей: сини Іван, Юрій та дочка Агрипина (Катерина). Помер Василь Федорович Острозький в 1453 році, про що нібито засвідчував окремий запис в пом'янику Дерманського монастиря [50, с. 92] однак сучасні дослідники подають дещо пізнішу дату – після 1461 року [81, с. 307].

Василь Федорович постійно підтримував православного литовського князя Свидригайла у його суперництві проти Вітовта та Владислава Ягайла, які проводили політику насильницького розповсюдження католицизму на руських землях. А ще його

вважали “великою заслоною” від постійної загрози татарських нападів, задля протидії яким він, як зазначав І. Стебельський, “немало замків і фортець оборонних побудував” [112, с. 48]. Саме Василю Красному часто приписується будівництво на Замковій горі в Острозі знаменитої церкви Богоявлення (там же), про яку в аналітичному контексті піде мова нижче.

Повіdomляється, що саме князь Василь Федорович “... в двох синах своїх став початком і щепом двох визначних родин, що пішли від нього” [112, с. 49]. Його старший син Юрій внаслідок майнових поділів отримав у спадкове володіння стародавнє південно-волинське місто Заслав (нині Ізяслав), і з тієї пори започаткувалася самостійна генеалогічна лінія князів Заславських, представники якої майже через двісті років за умовами острозької ординації повернули собі у володіння значну частину Острожчини і почасти навіть саме прізвище Острозьких.

Генеалогічну лінію власне Острозьких продовжив молодший син Василя Красного Іван (дата народження невідома), який залишився княжити на Острозі і став прямим спадкоємцем славного прізвища своїх предків. Матеріалізованим символом успадкованої традиції, як зазначалося тим же І. Стебельським, стало будівництво ним нової мурованої церкви Св. Трійці в Межиріччі поблизу Острога [112, с. 49-50]. Цей факт згодом набув широкого поширення в історичній та архітектурознавчій літературі, однак через відсутність доказової інформації потребуватиме окремого коментаря в нашому подальшому викладі.

Серед багатьох воєнних перемог князя Івана Васильовича найбільш помітним визнається розгром татарського війська поблизу подільського міста Теремовля. Трапилося це якраз на Великдень 1453 року. Перевага руського війська під проводом Острозького була настільки відчутною, що жодному чужинцю не вдалося втекти з поля битви; а близько 9000 полоненим, захопленим раніше татарами, було повернуто волю, – як здавалося, вже назавжди втрачену.

Помер Іван Васильович близько 1466 року. Мав дочку Марію, одружену з князем Андрієм Сангушко, та двох синів – старшого Михайла (дата народження невідома) та молодшого Костянтина (народився близько 1460 року).

Михайло Іванович Острозький пішов із життя у досить молодому віці (1501 р.), хоча встиг ненадовго обійняти посади маршалка землі Волинської та луцького старости [95, с. 236]. Небагато прожив і його єдиний син Роман Михайлович. Згідно історичних переказів в 1516 році він разом зі своїм стриєм литовським гетьманом Костянтином Івановичем Острозьким брав участь в битві з татарами під стінами Меджибізького замку і на очах у дядька загинув хороброю смертю на полі бою. За однією версією, переслідуючи розпорошених і фактично вже переможених татар, молодий князь раптово наразився на смертельну стрілу, випущену одним з утікачів. Згідно іншої версії, причиною його загибелі нібито став поранений кінь, який звалився додолу разом з вершником, після чого татари порубали шаблями беззахисного воїна [112, с. 51-52].

Після смерті племінника князь Костянтин Іванович залишився єдиним провідником роду Острозьких (рис. 1, 2). За переказами сама природа обдарувала його надзвичайними здібностями до ратного мистецтва, через що більшу частину свого життя він віддав змаганням на полі брані. І, мабуть, така оцінка його непростой біографії була цілком виправданою, бо “після нього жоден з гетьманів в Польщі не виймав стільки разів шаблі проти неприятели вітчизни” [112, с. 53]. Саме тому його шанобливо називали “руським Сципіоном, литовським Ганнібалом”. “Він був зросту малого, але великим душею, для всіх доступний, щедрий до сподвижників, милосердний до полонених і досвідченіший за всіх у ремеслі воєнному” [70, с. 641]. Саме добродійним ставленням Костянтина Івановича до полонених пояснюється той показовий факт, що в його володіннях виникали своєрідні анклавні татарськими поселенцями. Існування в Острозі Татарського передмістя з мечеттю, а також мурованої Татарської брами в кільці міських фортифікацій свідчать про певну толерантність князя по відношенню до чужинського етнічного елемента.

Втім у житті князя Костянтина Івановича Острозького була і досить тривала прикра смуга, пов’язана з багатолітнім перебуванням у московському полоні, до якого він потрапив у 1500 році під час невдалої битви русько-литовського війська із загонами московського царя Івана III (рис. 3).

Лише через сім років, скориставшись, очевидно, смертю Івана III і приходом до влади Василя, князю вдалося вислизнути з полону і

Рис. 1. Костянтин Іванович Острозький.
Зображення гетьмана (крайній справа) в битві під Оршею.
Фрагмент картини невідомого художника 1-ї пол. XVI ст.
Зі збірки Національного музею у Варшаві

Рис. 2. Костянтин Іванович Острозький.
Копія XVIII ст.
Зі збірки Мінського художнього музею

Рис. 3. Костянтин Іванович Острозький у московській неволі.
Літографія Максиміліана Фаянса

повернутися на батьківщину. Цікаво, що довге перебування у полоні не підірвало довіру до нього з боку найвищої литовської влади. Висока посада гетьмана Великого князівства Литовського була йому відразу повернута і належала йому аж до самої смерті (1530 р.). Окрім того, князь Костянтин Іванович Острозький в різні роки займав “за сумісництвом” теж досить помітні і, головне, прибуткові посади брацлавського, звенигородського та вінницького намісника, луцького старости, віленського каштеляна, а під кінець життя ще й троцького воєводи. Остання посада серед усіх воєводств на Литві вважалася найпочеснішою, отримання якої від великого князя однозначно визнається дослідниками як свідчення особливої довіри і прихильності. Відомо ж бо, що верхівка литовської знаті неодноразово виявляла своє невдоволення з роллю князя Костянтина при дворі і його авторитетом у суспільстві. Костянтин Іванович успадкував від

батька чимале багатство. Однак саме завдяки його особистим постійним набуткам і вислугам династія Острозьких стрімко піднялася до рангу однієї з найбагатших на ті часи, що дозволило гетьману фактично обійняти першу позицію серед найзаможнішої української шляхти. В його руках зосередились величезні земельні добра, значна кількість міст, містечок та сіл, в яких успішно розвивалися різні ремесла, промисли та сільське господарство. Не менш, ніж удвічі зросли князівські землеволодіння за рахунок великокнязівських пожалувань, серед яких були замки та волості. Як зазначається в спеціальному біографічному дослідженні особи К.І.Острозького, протягом 35 років князь отримав 98 маєтків, в тому числі 7 міст (Полонне, Звяголь, Чуднів, Туров, Степань, Красилів і Кузьмин), не рахуючи "отчинних" [77, с. 92]. Окрім того, значний посаг принесли в його дім дружини, спочатку Тетяна Гольшанська, а згодом Олександра Слуцька.

Усім своїм авторитетом та щедрими пожертвами князь Костянтин Іванович підтримував батьківську православну віру. І не лише перед неприхильним ставленням до неї з боку польського католицького кліру. Він активно сприяв будівництву нових церков і монастирів, витрачаючи на це чималі власні кошти. Цікаво, що саме на широкомасштабній храмовбудівній діяльності Костянтина Івановича зробив наголос в свій час відомий історик М. Костомаров, тоді як в його описах меценатських діянь гетьманського сина Костянтина-Василя про храмовбудування немає жодної згадки [26, с. 542]. Такі акценти М. Костомарова видаються нам зовсім не випадковими і доволі суттєвими в контексті аналізу архітектурної спадщини. Детальніше про це піде мова у відповідному розділі.

Яскравою ознакою широкого посмертного визнання великих заслуг Костянтина Івановича перед руським народом було його поховання в головній церкві Києво-Печерського монастиря. Унікальний, на жаль, безповоротно втрачений в 1941 році надгробок Костянтина Івановича Острозького був прикрашений мармуровою фігурою лицаря прегарної скульптурної роботи. На надгробку був напис такого змісту: "Костянтин Іванович, князь острозький, воєвода троїцький, гетьман великого князівства литовського, після багатьох перемог від смерті полеглий, тут похований року божого 1530, маючи літ 70, отримав 63 перемоги"

[112, с. 58]. А ще за свого життя сам Костянтин Іванович переніс сюди з Острога останки свого батька та діда.

Костянтин Іванович мав двох синів – Іллю та Василя, а також доньку Софію, що померла в 1531 році. Його старший син Ілля, брацлавський і вінницький староста, більшість часу провів при королівському дворі в Кракові. Помер, коли йому ще не виповнилося і тридцяти років, – нібито внаслідок травми, отриманої під час невдалих рицарських змагань. По ньому залишилася малолітня єдина донька Гальшка, народжена у шлюбі з Беатою Костелецькою. Матір Гальшки, за твердженнями деяких хроністів, очевидно небезпідставних, була позашлюбною дочкою польського короля Зигмунта I.

Згідно батьківського заповіту, після досягнення повноліття Гальшка мала стати дуже багатою нареченою з величезним приданим. Саме ця обставина вкупі з надзвичайною вродою дівчини призвела до низки трагічних подій в її житті. Гальшку декілька разів силоміць одружували, навколо неї плелися постійні інтриги, декілька разів вона навіть змушена була провести в примусовій ізоляції, по суті, в ув'язненні. Її нещаслива доля досить широко була спопуляризована в художньо-історичній літературі, багато майстрів пензля намагалися за власною уявою (прижиттєвих портретів Гальшки не збереглося) відтворити її трагічний і водночас прекрасний образ. Мабуть, найкраще це вдалося польському живописцю Яну Матейко.

Померла Гальшка у грудні 1582 року в Острозі, де і була похована. В своєму тестаменті (заповіті) від 1579 року значну частину своїх маєтностей вона відписала на користь Острозької Академії, на шпиталь для хворих та немічних, на монастир Святого Спаса, що знаходився поблизу Луцька на річці Стир. А все рухоме майно повеліла розділити поміж своїми слугами [17, с. 110-111]. На момент смерті їй виповнилося лише 43 роки.

Від другого шлюбу з княжною Олександрою Семенівною Слуцькою у Костянтина Івановича народився син Василь (1526 – 1608), якому судилося обійняти чільне місце в історії усього родоводу.

Ім'я Василь (Василій) він отримав при хрещенні, але згодом, вже в доволі поважному віці за традицією став писатися ще й ім'ям батька як Костянтин. Тому досить розповсюджене в історичній

літературі іменування його як Костянтина Костянтиновича не є абсолютно точним. В новітній науковій літературі усталилося переважне написання Василій-Костянтин Костянтинович [6, с.152], або, рідше, Костянтин-Василій Костянтинович. Хоча ці номінативні варіації, звісно, не мають принципового значення, та й сам князь підписувався зазвичай як Constantinus Dux in Ostrog, а таке укорочене написання як Костянтин Костянтинович теж нікого не вводить в оману (рис. 4).

Проживши довге життя, наповнене непростими родинними стосунками і суспільно-політичними випробуваннями, князь В.-К.К. Острозький твердо увійшов до української історії як “некоронований король Русі”, як “стовп православ’я” - тобто активний провідник і захисник православної церкви в нелегкі часи її існування на Волині і загалом в Речі Посполитій. Прославився він і як щедрий меценат української освіти і культури, фундатор та попечитель Острозької Академії. В спеціальних історичних дослідженнях формулюється однозначний висновок про те, що “часи життя володимирського старости і маршалка Волинської землі, київського воєводи 1559-1608 р. князя Костянтина Костянтиновича були не лише zenітом слави й впливовості роду Острозьких, але й періодом його найбільшої економічної потужності” [81, с. 96].

В останні роки правління польського короля Стефана Баторія особа К.-В.К. Острозького навіть розглядалася серед імовірних претендентів на королівський престол, а папський нунцій Спаноччі при цьому навіть ставив князя на перше місце, наголошуючи, що він є “скрізь знаний як чоловік розумний, щирий, відвертий та щедрий в найвищій мірі” [94, с.39].

Про надзвичайну набожність князя, до речі, свідчать народні перекази, зафіксовані Ю.Крашевським ще в ХІХ ст. Так, наприклад, оповідалося, що в усіх своїх церквах, де князь регулярно молився, він наказав встановити спеціальні невеличкі кабінки з визолоченої бляхи, в яких було лише три маленькі віконця на три сторони, що забезпечувало повну відстороненість від оточення. А на перший день великого посту князь задля “розмишлення” усамітнювався в Дубенському монастирі, скидав з себе світське вбрання, переодягався в ченця і так повністю зосереджувався на молитві та посту.

Рис. 4. Василь-Костянтин Костянтинович Острозький.
Портретна копія XVIII ст.

Василь-Костянтин був одружений з багатою польською шляхтянкою Софією Тарновською (пом. 1570 р.) і мав від неї п'ятеро дітей: трьох синів Януша, Костянтина, Олександра та дві дочки Єлизавету та Катерину. Костянтин Васильович обіймав декілька років посади володимирського та переяславського старост. Помер в молодому віці, не залишивши по собі жодного нащадка. Ненабагато довше прожив наймолодший син Олександр Васильович (1570-1603) (рис. 5). Помер він за досить загадкових обставин, що дало історикам підстави для тверджень, що його отруїли. За однією з версій це нібито вчинив його власний слуга, який з невідомих причин підсипав своєму пану отруту [92, с. 33]. Очевидне питання про те, хто ж насправді був замовником цього вбивства, так і залишилося таємницею. Однак та обставина, що саме в 1603 році, незадовго до смерті Олександра відбувся поділ величезних батьківських маєтностей між ним та братом Янушем, може хоча б орієнтовно вказати на ту сферу інтересів, з якою, імовірно, могли бути пов'язані мотиви цього злочину. Мешкав Олександр переважно в Старокостянтинові.

Дружина князя Олександра Анна Костчанка встигла народити восьмеро дітей. Троє з них, щоправда, померли ще в дитячому віці, а два сини Адам-Костянтин та Януш-Павло раптово пішли з життя один за одним в 20-літньому віці, коли батька вже не було в живих. І теж за досить загадкових обставин, під час їх перебування в Любліні [8, с. 50]. Серед трьох дочок Олександра Васильовича Острозького найдовше прожила Анна-Алоїза, у шлюбі Ходкевич Вона, на відміну від своїх сестер Софії та Катерини, відіграла в архітектурній історії Острога та Волині цілком самостійну й доволі поважну роль, зокрема в спорудженні у своєму родинному місті єзуїтського колегіуму – найбільшого на українських землях.

Найпомітнішою історичною особою серед усіх дітей князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького виявився його найстарший син Януш (1554-1620), якому судилося обійняти декілька важливих адміністративних посад в тодішній Речі Посполитій: волинського воєводи, краківського каштеляна, білоцерківського, богуславського, черкаського, каневського та переяславського старости (рис. 6).

Рис. 5. Олександр Васильович Острозький. Портретна копія XVIII ст.

Рис. 6. Януш Васильович Острозький (1554-1620).
Гравійована копія XIX ст.

Першою військовою звитягою молодого Януша стала оборона Дубнівського замку в 1577 році від татарського війська, яке оволоділо містом і намагалось вдертися до самого замку, де на той час перебувала сестра Януша Катерина з усім своїм скарбом. Помітивши природний дар сина до ратних справ, батько послав його на навчання до імператорського двору Максиміліана II. Ближче знайомство Януша з життям тогочасної Європи маю-

для старого Острозького, можливо, дещо несподіваний наслідок – старший син став першим представником чоловічої лінії роду, який полишив православ'я і перейшов у католицьку віру.

Високий рівень освіченості Януша, його полководницький вишкіл і приналежність до католицького Костелу як до домінуючої в Польщі релігійної конфесії зумовили чималий авторитет цього останнього представника чоловічої статі в роду Острозьких. Не в останню чергу цей авторитет ґрунтувався на широкій будівничій діяльності, яка була спрямована передовсім на спорудження оборонних об'єктів, католицьких храмів та монастирів. Остання обставина викликала згодом гіпертрофований негативізм до особи Януша Острозького в православній російській історіографії, яка традиційно іменувала його як “відступника” та “зрадника” батьківської віри. Полишаючи такі оцінки без коментарів, зауважимо лише, що рішення Януша було, очевидно, цілком свідомим і ґрунтувалося на суспільних реаліях того часу.

Від першої дружини Сюзанни Середі, представниці старовинного аристократичного роду Угорщини, Януш мав двоє дочок – Елеонору та Єфросинію. Елеонору князь видав за подільського воєводу Ієроніма Язловецького, а Єфросинію – за тодішнього київського воєводу Олександра Заславського. Друга його дружина Катерина Любомирська померла безпотомною, а ось від третьої – Теофіли Тарлувни – народився його єдиний син Януш-Володимир. Однак він помер ще в дитячому віці, не виправдавши батьківських сподівань мати сина-спадкоємця.

В глибокому розпачі, “бачачи, що лишається без нащадка чоловічої статі, князь Януш визначив спадкоємцями своїх величезних маєтностей Бога та Вітчизну” [112, с. 82]. Тобто, зовсім не бажаючи, щоб ці маєтності перейшли до нащадків нелюбимого ним брата Олександра і щоб запобігти їх розпорошенню, Януш склав заповіт, згідно з яким після його смерті утворювалася так звана Острозька ординація (майорат). Згідно умов цього документу усі добра ординації мали залишатися неподільними і управлятися ординатом, який мав бути нащадком чоловічої статі від дочки Єфросинії, у шлюбі Заславської. Також ординат зобов'язувався прийняти князівський герб, виконувати усі військові повинності перед державою,

підтримувати в належному стані всі оборонні замки.

Першим ординатом став Франциск (Францішек) на Острозі Заславський, з яким, до речі, Януш мав спільного предка, а саме прапрадіда Василя Федоровича Острозького (Красного). До 1673 року ординація управлялася Заславськими, а коли цей рід теж згас, перейшла за рішенням польського сейму до Любомирських.

Повністю і остаточно рід Острозьких припинився на жіночій його представниці, дочці Олександра Васильовича Острозького, бездітній Анні-Алоїзі Ходкевич (народилася в 1600 році) (рис. 7). Оскільки всі брати Анни-Алоїзи досить рано пішли з життя, а її немолодий вже чоловік Ян-Кароль Ходкевич через рік після весілля помер від ран під час битви під Хотиним, Анна-Алоїза лишилася єдиною володаркою більшої частини батьківського спадку. Вона знехтувала можливістю взяти другий шлюб і, залишившись бездітною, набула таким чином пожиттєвий статус найбагатшої удовиці на Волині.

Глибока набожність Анни-Алоїзи, вихованої матір'ю Анною Костчанкою в дусі непорушних католицьких постулатів за активної участі отців-єзуїтів, разом з її багатствами вилилась в широкомасштабні будівельні ініціативи, перш за все храмові та монастирські. І не лише в своєму родинному Острозі, але й в інших волинських містах. Найпомітнішою з них стало заснування в Острозі єзуїтського костелу та колегіуму – найвеличнішого осідку єзуїтів на Волині.

Померла Анна-Алоїза в 1654 році і була похована в Кракові, оскільки її родинний Острог був на той час спустошений і пограбований козацьким військом. Аж в 1723 році її останки разом з тілом чоловіка були перевезені до Острога і перепоховані в єзуїтському костелі. Згодом, в 1815 році, як оповідав Л. Рафальський, при перебудові поезуїтського костелу на церкву в його товстенних мурах випадково були знайдені дві домовини з останками подружжя, виготовлені “з жовтої міді, доброї роботи... виглядали майже як нові” [55, с.17]. Однак після масштабної пожежі приміщення колишнього колегіуму і сам храм були покинуті, мідні домовини кудись щезли, а кістки були викинуті просто на землю. Такою сумною виявилася фінальна крапка в історії преславного колись князівського роду Острозьких.

Рис. 7. Анна-Алоїза Ходкевич (Острозька)

* * *

Як зазначають сучасні дослідники стародавньої української шляхти, її князівський прошарок в кількісному відношенні дійшов апогею десь в 2-й половині XVI – на початку XVII століття [81, с. 98]. Однак невдовзі розпочався доволі швидкий

процес згасання потужних колись руських родин Корецьких, Ружинських, Заславських, Збараських, Порицьких, Пронських та ін. Як бачимо, в 1654 році припинився і князівський рід Острозьких. Серед причин цього згасання відзначаються різноманітні фактори: досить поширене пияцтво, нездоровий спосіб життя, відчутні втрати здоров'я під час воєнних змагань з внутрішніми та зовнішніми ворогами, а головне – негативні наслідки перехресних шлюбів та спадкові родинні хвороби [81, с. 99-101].

Побут князів Острозьких в XV – XVI ст. в цілому відповідав патріархальному укладу тодішнього життя на східних теренах Речі Посполитої і в своїх зовнішніх формах наближався до аскетичної стриманості і простоти. Маючи практично необмежену владу у своїх маєтностях і чималі статки українська шляхта у порівнянні з європейською аристократією не демонструвала якихось явних нахилів до показних пишнот. Малолітні княжата виховувалися, як правило, при родинному дворі, а за вихователів їм слугували переважно “дядьки” з малоосвіченого середовища слуг-васалів.

Мистецькі смаки української шляхти за часів Великого князівства Литовського формувалися під впливом передовсім двох основних осередків політичного і культурного життя – литовського Вільно і польського Кракова. Відчутним був і вплив Москви, котра перебрала від Києва на той час роль поважного осередку східного православного світу. Подібна культурна «багатовекторність», звісно, відображалася і на архітектурно-мистецьких процесах

В родині Острозьких, як бачимо, лише Янушу, останньому представнику цього князівського роду вдалося здобути більш-менш ґрунтовну освіту європейського рівня і, виїжджаючи за кордон, на власні очі ознайомитися з новітніми культурними явищами тогочасної Європи. Зрозуміло, що таке знайомство не могло не вплинути в подальшому і на художні смаки цього авторитетного князя, що проявлялися в архітектурних формах заснованих ним костелів та монастирів. Тут вже чітко простежується західноєвропейська стилістична парадигма ранньобарокового стибу.

Втім, певна просторова віддаленість від Заходу і послідовне дотримання давніх патріархальних традицій мали і свої позитивні

наслідки. В архітектурно-мистецькій діяльності це означало використання в якості взірців для нового будівництва автохтонних типів прадавніх споруд, властивих ще давньоруському періоду. Найкраще ця орієнтація на власну давнину проявила себе в храмовому будівництві, зокрема двох характеристичних церков – Богоявлення в Острозі та Св. Трійці в Межирічі, а також в численних дерев'яних храмах. Хоча загальноєвропейські архітектурні новації непинно торували собі шлях на схід.

Поступове згасання провідних родин української аристократії не могло не позначитися на архітектурних явищах 2-ї половини XVII – XVIII століть, коли західні впливи разом з поширенням католицизму і церковної унії стали домінуючими. За таких умов прадавня культурна автентичність західноукраїнських земель загалом, і колишнього князівського домену Острозьких зокрема, підтримувалася переважно в середовищі народних майстрів. На фоні такого контрверсійного протистояння Заходу і Сходу ще опуклішою і виразнішою стає культурна значимість меценатських діянь князів Острозьких з попередньої доби. Завдяки їхнім ініціативам залишилася дійсно невмируща і, головне, автентична національна спадщина в багатьох сферах культури та мистецтва. Архітектурний пласт у цій спадщині по праву вважається найбільш помітним і показовим.

РОЗПЛАНУВАННЯ ТА ФОРТИФІКАЦІЯ МІСТ

Sic transit Gloria urbis

Так минає слава міст

Латинський вислів

В історії людства міста завжди були осередками цивілізації, вбираючи в себе всі її здобутки і водночас генеруючи нові імпульси суспільного поступу. В середньовічну добу з властивими їй майже безперервними збройними конфліктами різного масштабу – від дрібної ворожнечі сусідів-феодалів до міжнародних воєн місто було також засобом забезпечення населення на випадок воєнної загрози. Саме в містах з'являлися перші прояви демократичних форм людського співжиття, відомі в нашій історії, зокрема, як настанови так званого магдебурзького права (“магдебургії”), що забезпечувало міській громаді певну автономію в управлінні, судочинстві, в цехових справах.

Загальновизнаним є факт, що XV і особливо XVI століття в історії західноукраїнського містобудування були дуже продуктивним періодом як з огляду на відбудову міст, заснованих ще в домонгольську добу і поруйнованих вщент чужинцями, так і з огляду на дуже активні процеси локації нових міст і містечок. Династія Острозьких теж не стояла осторонь цього процесу, відновлюючи і розбудовуючи міста ще давньоруського походження (Острог, Дорогобуж, Полонне, Заслав, Корець, Степань, Туров та ін.), а також засновуючи нові (Старокостянтинів, Новий Костянтинів, Межиріч, Берездів, Остропіль та ін.).

Обов'язок підтримувати існуючі міські поселення і замки, дбати про їх обороноздатність, засновувати нові фортеці зумовлювався не в останню чергу тими різноманітними державними посадами, які займали Острозькі у владних структурах Великого князівства Литовського та, згодом, Речі Посполитої. Будь-яка з цих посад гетьмана, воєводи, старости та ін. – так чи інакше передбачала контроль за станом міст і їх укріплень, дієві заходи щодо мобілізації міщанства та селян для спорудження або напрямки міських

фортифікацій та замків, на “сипання” ставів і будівництво мостів, зрештою і на спорудження князівських оборонних резиденцій, які, як правило, відігравали роль головного ядра усієї просторової структури міста.

Розвиток міст Острожчини в складі князівських володінь відбувався на чітко окреслених функціональних та розпланувальних засадах, з одного боку, генетично пов’язаних ще з давньоруською традицією, з іншого, – з відчутними впливами європейського досвіду, опосередкованого особливостями власне литовськими та польськими. Як і в домонгольську добу, більшість міст, сформованих протягом XIV–XVI ст., мали дводільну функціонально-просторову структуру.

Містоутворюючим ядром як адаптованих старих, так і новозаснованих поселень переважно виступала укріплена резиденція феодала або його намісника. В давньоруські часи ця частина називалася зазвичай “дитинцем” або “градом”. Однак по мірі наближення волинських земель до загального контексту європейського містобудування все частіше став вживатися термін “замок” – як звичайна калька німецького терміну “Schloß”. Замок практично завжди виконував роль укріпленого міського ядра, навколо якого формувалося міське поселення. Власне, наявність такого ядра може слугувати однією з найважливіших ознак міського типу поселення на відміну від села, котре такого ядра, за окремими, вкрай рідкісними винятками, не мало.

Другою невід’ємною частиною давнього міста була та зона поселення, яка розташовувалася біля замку і заселялася залежним від князя простим людом – ремісниками, торговцями, слугами і навіть селянами, які займалися землеробством та тваринництвом на приміських фільварках. В домонгольську добу ця частина міста називалася звичайно “посадам”. Досить часто він мав власну лінію зовнішніх укріплень і в такому разі іменувався “окольным градом”, “пригородком”, “передграддям”. Разом з розповсюдженням назви “замок” ця частина міського поселення стала також іменуватися “окольным замком” або, якщо сам замок займав домінуючі висоти, “нижнім замком”. Водночас разом з поширенням магдебурзького права, яке надавало певну адміністративну автономію осілому населенню, тобто міщанам, ця зона почала називатися “містом” – саме на протизаг “замку”. Слід зауважити, що термін “місто” тоді

ще не поглинав цілковито все поселення, а скоріше був “цивільною” антитезою “мілітарному” замку, наїженому гарматами і оточеному земляними, дерев’яними, мурованими (або їх поєднанням) спорудами. Так, наприклад, в одному з документів початку XVI століття стосовно Рівного зазначалося, що “...замок вжо справнен и место осажено” [62, с.18]. Подібна синхронність була нічим іншим, як переконливим свідченням взаємозалежності цих двох структурних елементів міського поселення. Існування мілітарного замку не мало сенсу без цивільного міста, тоді як цивільна зона не могла почуватися у достатній безпеці без укріпленого замку, на укриття в якому можна було розраховувати у разі зовнішньої небезпеки.

Сьогодні серед десятків великих і малих міст, що належали колись Острозьким, на жаль, лише декілька можна зарахувати до розряду пам’яток містобудівного мистецтва, якщо за критерій такого зарахування взяти ступінь збереженості та своєрідність первісної розпланувальної композиції. Серед них Острог, Дубно, колишнє містечко Межиріч та Старокостянтинів. Якоюсь мірою сюди можна віднести також Звягель (нині Новоград-Волинський), Полонне та Чуднів. Хоча слід зазначити, що при уважному дослідженні у будь-якому історичному місті, навіть значно трансформованому в новітні часи, можна віднайти ті чи інші сліди стародавнього розпланування у вигляді окремих фрагментарних решток розпланувальної структури (вулиці, провулки, площі, окремі ландшафтні елементи, тощо).

Першорядною пам’яткою містобудівної діяльності князівської династії, ясна річ, слід вважати місто Острог (рис. 8, 9, 10, 11). Воно вперше згадується в Іпатському літописі під 1100 рік вже як існуюче поселення у зв’язку з передачею міста у володіння Давиду Ігоревичу, позбавленому володимирського престолу за жорстоке осліплення теребовлянського князя Василька. Той факт, що саме Острог став місцем вигнання опального князя, можна трактувати як свідчення маргінального статусу тодішнього поселення. І не дивно, що потім його назва зникає з літописних хронік аж до XIV ст. Однак проведені археологічні дослідження переконливо вказують на те, що на території міста життя ніколи не завмирало повністю, а перші культурні шари, відкриті тут, відносяться до слов’яно-руського періоду X-XI ст. [52, с. 25].

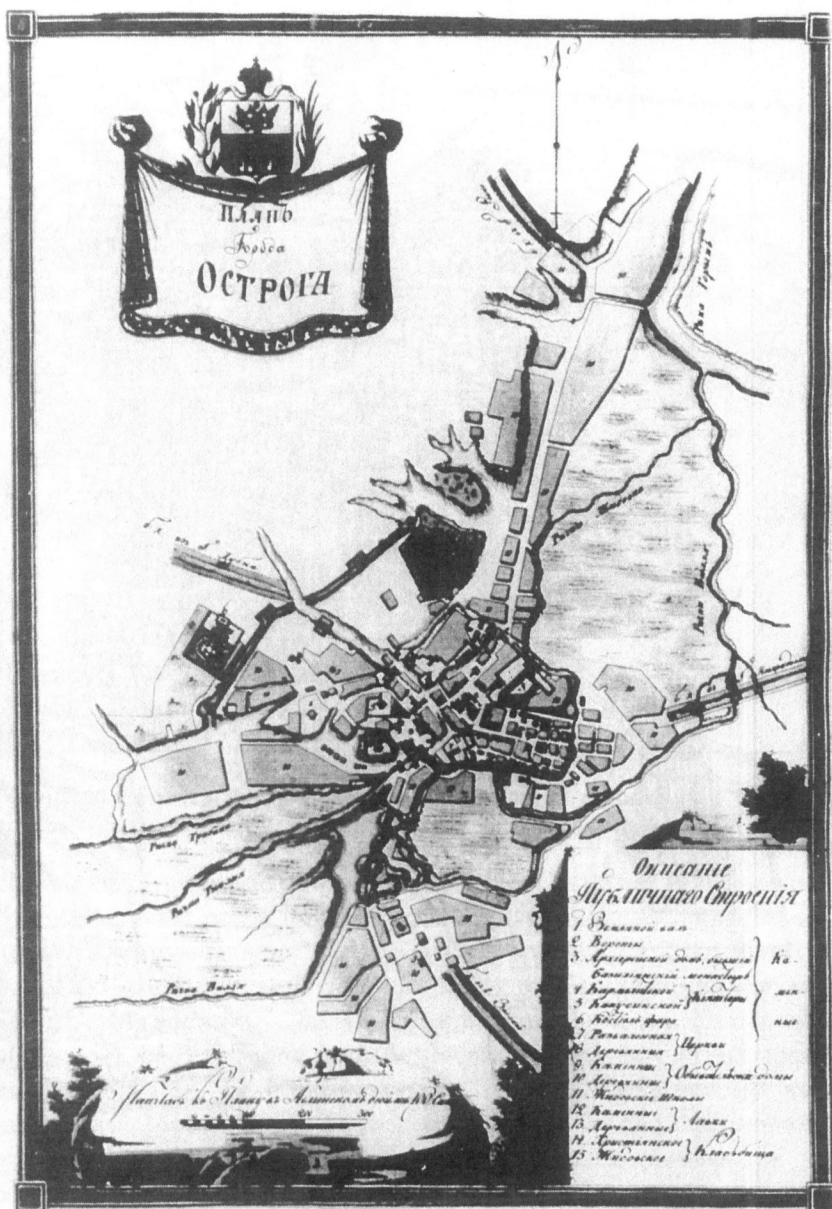

Рис. 8. Острог. Фіксаційний план міста кін. XVIII ст. з фондів РДБІА

Рис. 9. Острог. Перспективний вигляд міста в кін. XVIII ст.
Прорис автора за оригіналом з фондів РНБ

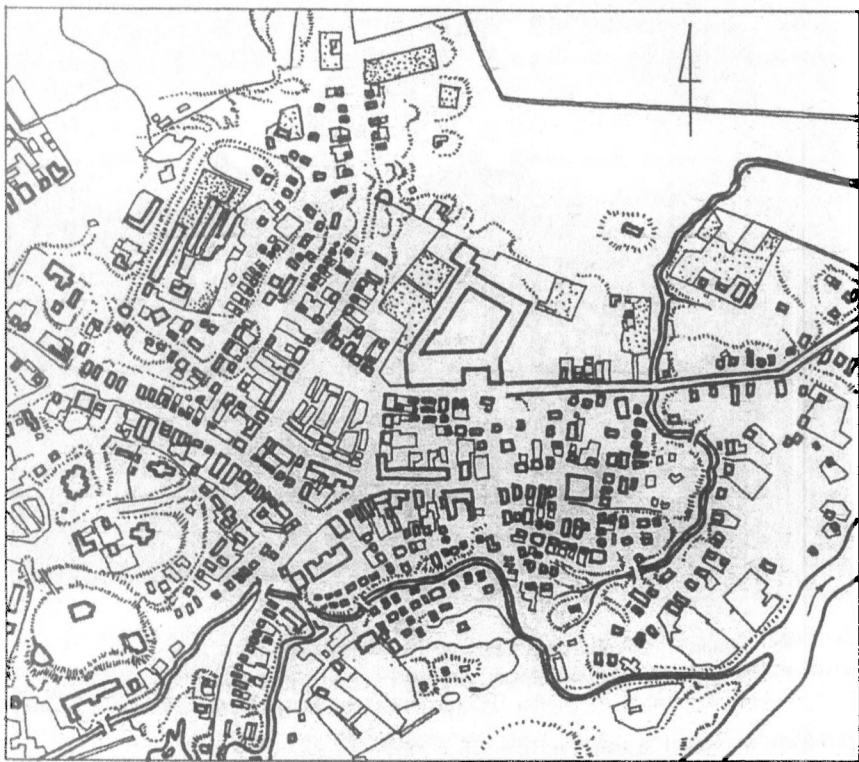

Рис. 10. Острог. План забудови центральної частини міста. 1833 р.
Прорис автора за оригіналом РДВІА

Вже перший відомий нам князь Данило Острозький розпочав поступовий процес розбудови міста, скориставшись, як видається, зручною топографічною ситуацією майже спорожнілого давньоруського замчища. В літературі згадується його пожертва земельних маєностей: "...се язъ Князь Даниїла и съ Княгиней Василисою и съ дѣтьми нашими придались мы землю на имя Чепель, уездомъ и въ обрубѣ, ко св. Николѣ Острозскому въ парканѣжъ..." [46, с. 140]. Тобто, як впливає з цієї лаконічної інформації, на той час поблизу замка вже існував пригородок з оборонним "парканом", на території якого знаходилася церква Св. Миколая, очевидно дерев'яна. Обшар давнього пригородку не набагато перевищував територію самого замку і сьогодні відносно добре прослідковується за прикметами сучасної топографії.

Рис. 11. Острог. Загальний вигляд центральної частини міста.
Зліва – Успенська церква, в центрі – римо-католицький костел,
справа – руїни Богоявленської церкви і аттик Нової башти. Фото 1882 р.

Королівські вислуги Федора Острозького та його сина Василя Федоровича (Красного) значно підняли матеріальні статки князівської родини. В місті зростає кількість населення, поживляються ремесла та торгівля і, як наслідок, активізується фортифікаційне, житлове та господарське будівництво. Старий пригородок в межах давнього паркану стає затісним для нових потреб і тому міська забудова стрімко поширюється на прилеглі території. На перехресті головних під'їзних доріг (з Луцька, Рівного, Звягеля та Заславля) починає формуватися новий міський центр. На певному етапі свого розвитку він перетворюється на ринкову площу, наближену в плані до форми квадрата з обширом близько 0,9 га. Згодом, після отримання Острогом магдебурзького права (1585 р.) на ринковій площі споруджується ратуша.

Невпинне територіальне зростання міста протягом XV-XVI ст. викликало нагальну потребу створення нової лінії міських фортифікацій задля забезпечення міського населення від зовнішньої

загрози, перш за все від кримських татар, які, починаючи з 1414 року, протягом майже трьох століть регулярно пустошили волинські міста та села.

Будівництво нових міських мурів було дуже витратною справою, фінансування якої головно лягало на плечі власника міста, хоча і міське населення не стояло осторонь, виплачуючи на такі цілі спеціальні податки і долучаючись до справи власною працею. Розпочалися ці роботи, як свідчать давні хроніки [112, с. 48], ще за князювання Василя Красного і продовжувалися не одне десятиліття зусиллями його нащадків.

Подібно до укріплень середньовічного Львова міські укріплення Острога являли собою суцільний захисний кордон у вигляді стінової конструкції з хідниками по верху, на яких при потребі могли розташовуватися сотні оборонців з усіма можливими засобами нищення нападників. Висота стіни становила в середньому 5 метрів, а товщина сягала місцями до двох метрів. Для забезпечення в'їзду до міста на підходах головних доріг були споруджені міські брами у вигляді потужних башт з воротами. Дві з них були мурованими і тому витримали випробування часом. Це надбрамна башта Луцька (тепер тут знаходиться Музей книги) (рис. 12) та напівзруйнована Татарська.

За своїм об'ємно-просторовим вирішенням обидві надбрамні башти належать до досить своєрідного типу оборонної споруди, що не має прямих аналогів у вітчизняній архітектурній спадщині. Обидві за своєю просторовою композицією складаються з двох рівновисоких об'ємів. Об'єм основної уширеної частини Луцької надбрамної башти, сформований на овалоподібному плані, був винесений назовні на декілька метрів від основного міського муру, з яким він поєднувався трохи звуженим перехідником на плані прямокутника (рис. 13). Таким чином утворювався своєрідний симбіоз традиційної надбрамної башти і барбакана – оборонної споруди, значно винесеної наперед від оборонної стіни для більшої ефективності захисту від неприятеля.

Обидві башти мали три яруси бійниць, влаштованих як на передній частині, так і на перехіднику. Розташування бійниць було викопано в такий спосіб, що не залишалося жодної передбрамної зони, яка б не прострілювалася оборонцями. Цікаво також відзначити, що перехідник Татарської башти дещо коротший і має

Рис. 12. Острог. Луцька міська брама XVI ст. Фото 1949 р.

вдвічі меншу кількість бійниць. Очевидно, це можна розцінити як ознаку того, що цей напрямок оборони міста вважався стратегічно більш безпечним, що і відобразилося у менш розвинутому об'ємно-просторовому вирішенні.

І Луцька, і Татарська надбрамні башти не були лише суто утилітарними фортифікаційними спорудами, призначеними для захисту від потенційного неприятеля. Своїм архітектурним опорядженням вони покликані були ще й демонструвати велич та поважний статус "столичного" міста Острожчини. Це завдання вирішувалося завдяки вишуканим ренесансним аттикам, які маскували конструкцію даху і брали на себе функцію урочистого візуального коронування усєї споруди. Художня виразність аттикового навершя додатково підсилювалася завдяки контрасту його активних членувань із монументальною масивністю зовнішніх

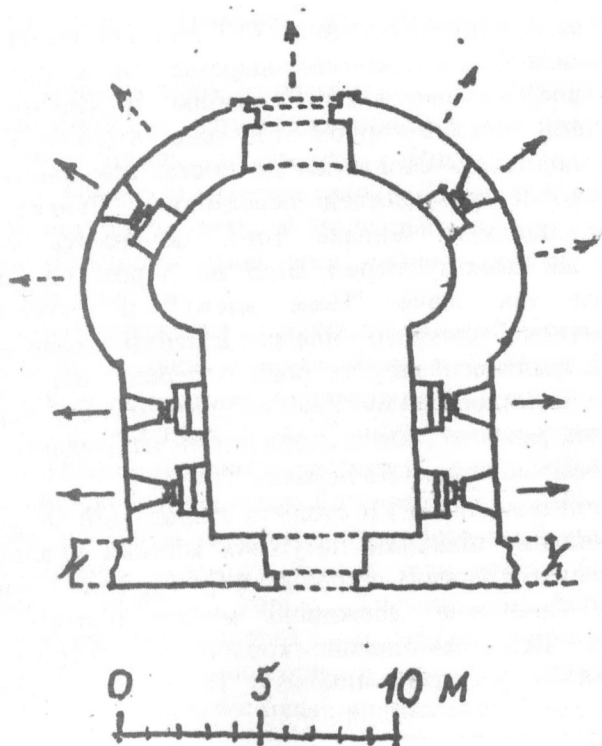

Рис. 13. Острог. Луцька міська брама XVI ст. План. За О. Годованюк

поверхонь потинькованих стін. Не буде великим перебільшенням стверджувати, що саме цей вдало використаний архітектурний прийом став однією з визначальних рис в архітектурному обличчі середньовічного Острога.

Решта міських надбрамних веж, яких в Острозі нараховувалося ще принаймні дві, були споруджені з дерева і тому проіснували протягом значно коротшого часу. Відомо, що одна з них, а саме південна, забезпечувала в'їзд до міста з боку Заслава, інша, східна, знаходилася на дорозі від Звягеля.

Після спорудження нових міських мурів, яке, очевидно, в цілому було вже завершене князем Костянтином Івановичем Острозьким в першій третині XVI століття, захищена територія міста у порівнянні зі старим пригородком зросла майже втричі. Відтак на деякий час місто отримало можливість розвиватися інтенсивним шляхом, не виходячи за межі цього оборонного кордону.

Однак вже у другій половині XVI століття завдяки зусиллям князя Василя-Костянтина господарське та культурне життя Острога досягло ще вищого щаблю в своєму розвитку. Дотеперішній міський кордон стає явно затісним. Вздовж усіх під'їзних доріг, що сходилися до міста, виникають і швидко розбудовуються густонаселені передмістя – Луцьке (Зарвання), Татарське, Більмаж. Більше того, починають освоюватися території на правому березі Вілії по дорозі на Заславль, де з'являється так зване “Нове місто” зі статусом певної адміністративної автономії і навіть з власним захисним кордоном у вигляді земляного валу та рову попереду, що заповнювався водою з приміського ставу. Рештки цих земляних фортифікацій, доповнених, можливо, ще й дерев'яними палісадами, помітні на топографічних картах міста початку XIX ст.*

В першій половині XVII століття стародавній Острог отримує нарешті останнє півкільце потужних міських укріплень, цього разу у вигляді потужних земляних фортифікацій – рову, валу та бастіонів, загальною довжиною майже півтора кілометри. Починався цей укріплений кордон від стрімких урвищ лівобережного узвишся поблизу Татарського передмістя і,

* Російський державний воєнно-історичний архів, ф. ВУА, сп. 19558, а. 9.

охоплюючи величезною дугою західне передмістя, закінчувався на західних крутосхилах передмістя Більмаж. Через певні відтинки вал підсилювався п'ятьма потужними бастіонами голландського типу - з майже рівновеликими фасадами та фланками. Найбільший бастіон знаходився поблизу нової Луцької (Дубенської) брами, що цілком виправдовувалося міркуванням оборонної тактики. Сама ця нова брама була вбудована в товщу земляного валу приблизно на одній вісі зі старою Луцькою надбрамною баштою на відстані близько 350 метрів від неї.

Як і перше кільце стінових міських укріплень, земляні вали та бастіони збереглися лише фрагментарно, хоча навіть ті їх рештки, які знівельовані часом та розмиті дощами, справляють досить сильне враження своїми розмірами та потугою. Найбільш помітний уцілілий фрагмент цих земляних укріплень знаходиться поблизу колишнього капуцинського монастиря, в будівлях якого тепер розмістився Національний університет «Острозька Академія».

Після припинення роду Острозьких нові власники Острога вже не приділяли місту тієї уваги, якою воно було забезпечене раніше. Острог починає помалу занепадати і лише з кінця XVIII ст. активізується його господарське життя. Після розборів Польщі Острог стає повітовим центром Волинської губернії і в такому, ніби законсервованому стані провінційне містечко, проіснував майже усе XIX століття.

Досить сумне враження справив тогочасний Острог на Івана Нечуй-Левицького, який відвідав місто в 1879 році і влучно зафіксував побачене в своєму подорожньому нарисі «Дреготин та Остріг. Померші українські городи», ніби свідомо протиставляючи славетну минувшину мізерній сучасності: «Теперішній Остріг – то, власне, тільки одна вулиця, котра йде з гори вниз. Вона обставлена жидівськими домиками та крамницями. Невеликий куток города, де живуть міщани, розкинутий коло руїн церкви Острозького [Богоявлення – П.Р.] на горбах. Тут на двох горбах стоїть православна городська церковця і католицький костьол, похожий на хату. І коло церкви, і коло костьолу нема навіть дзвіниць: бідні дзвони висять на стовпах. *Sic transit gloria mundi!*» [38, с. 22].

*Так мине слава світу (лат)

Окрім Острога у власності Острозьких довгий час знаходилася доволі значна кількість міст та містечок. І всі вони, звичайно, також потребували уваги з боку господарів – в першу чергу з огляду на розбудову міських укріплень. Звягель (нині Новоград-Волинський), Дубно, Степань, Туров, Дорогобуж, Чуднів, Полонне – в цих та багатьох інших містах і містечках по ледь помітних прикметах рельєфу місцевості можна віднайти рештки колишніх земляних валів, ровів, бастіонів, якщо, звичайно, взяти на поміч старовинний картографічний матеріал. Менше збереглося мурованих фортифікаційних споруд, не кажучи вже про дерев'яні.

Якщо, наприклад, порівняти розпланувальні схеми давнього Острога та сучасного йому Дубно (рис. 14), яке небезпідставно вважалося іноді другим містом в ієрархії населених пунктів Острожчини, можна помітити суттєві спільні засади. Це і намагання максимально використати ландшафтні умови, це і створення величезного приміського ставу в заплаві ріки, це і традиційний функціональний симбіоз в межах пари “місто – замок”, це і наявність невід'ємного елемента просторової композиції – ринкової площі, це і максимальне обмеження доступу до міста. А дубнівська надбрамна башта під назвою Луцька дуже вже нагадувала острозькі башти-близнюки – Луцьку й Татарську. Хоча, звичайно, в своїх конкретних проявах топографія Дубна мала лише їй притаманну специфіку.

Міська забудова Дубна охоплювала в XVI ст. доволі простору територію Г-подібного природного півострова, оточеного з трьох сторін розлогими мочарами та річищем повноводної Ікви. І лише з західного напольного боку цей півострів зливався з материковим підвищенням, де і був єдиний “сухий” доступ до міста. Природна топографія підказала і найприйнятніший варіант розпланування Дубна. Замок розташувався в східній частині півострова, там, де Іква круто повертала на північ. А на західному перешийку виник глибокий оборонний рів, за яким з'явилася Луцька брама. Простір між цією брамою, з однієї сторони, і замком, з іншої, призначався для міської забудови. Головна вулиця починалася від брами і виходила на південно-західний кут ринкової площі. А вулична сітка старого міста й нині утримує

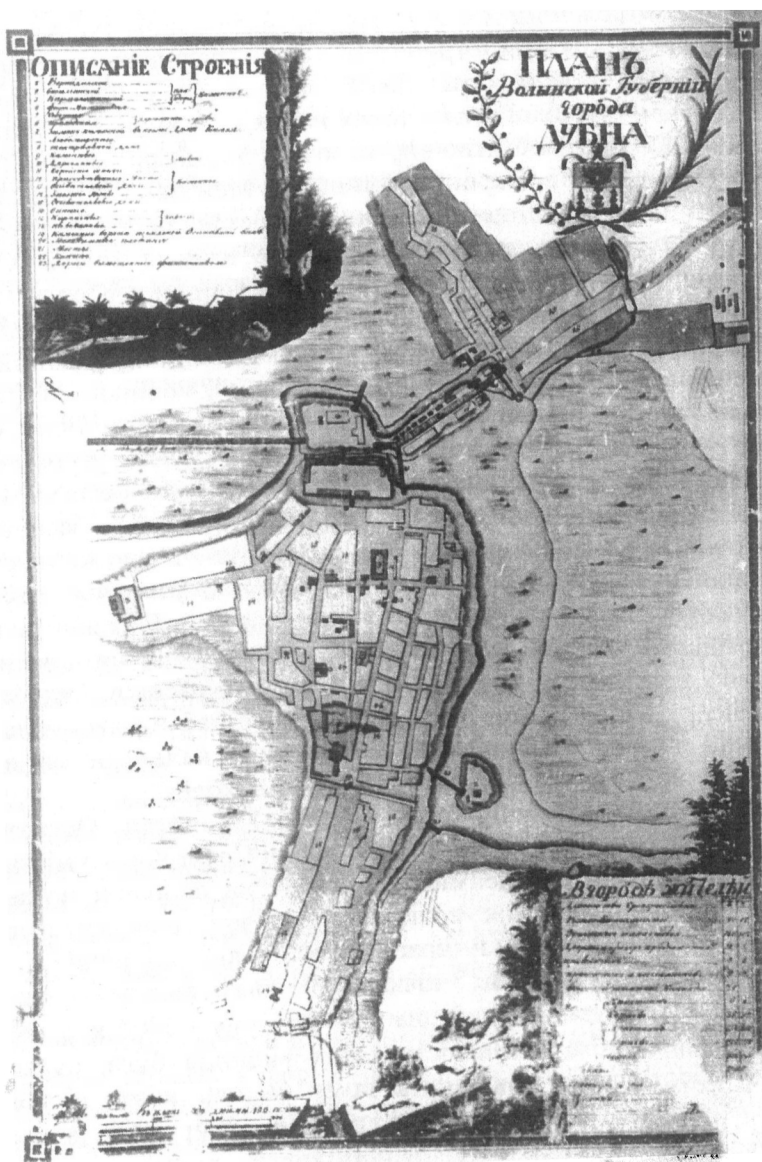

Рис. 14. Дубно. Фіксаційний план міста кін. XVIII ст. З фондів РДВІА
ознаки регулярного розпланування – як наслідок регулятивних
норм магдебургії.

Як вже зазначалося, значна частина більш-менш помітних міст в складі Острожчини XV-XVI століть мали давньоруські витoki. Однак нові воєнно-стратегічні та господарські потреби зумовлювали необхідність також заснування і нових міських поселень. Серед цілої низки таких нових містобудівних ініціатив князів Острозьких помітно вирізняються дві цікаві реалізації - це Костянтинів (тепер Старокостянтинів) та Межиріч Острозький.

Варто зауважити деякі тогочасні обставини та передумови урбанізаційного процесу. Річ в тім, що вже на кінець XV ст. давній литовський звичай організовувати зовнішню оборону лише на боярах та їх підданих втрачає свою ефективність. З падінням Костянтинополя південним кордонам Великого князівства Литовського все більше загрожує численний, мобільний і грізний ворог - Кримське ханство. Стає очевидним, що лише густа мережа добре укріплених, обороноздатних міст, утримуваних самими міщанами і ними ж захищених у разі небезпеки могла змінити становище на краще. Тому розбудова старих, заснування і залюднення нових міст стає чи не головною справою заможної української шляхти, особливо тієї її частини, яка займала відповідальні воєнно-адміністративні посади. В такий спосіб активно заселяються верхів'я р. Случ і утворюється ціла низка укріплених міст з князівськими замками - Красилів, Острополь, Полонне, Любар, Чуднів та ін. Цей процес набув максимального підйому в XVI ст. і князям Острозьким належала по праву провідна роль в реалізації урбанізаційних заходів.

У 1561 році ще молодий Василь-Костянтин Острозький приймає рішення про заснування у долині Случі нового міста, яке мало би зайняти зручне місце з огляду на оборонні потреби і водночас приносило б суттєві прибутки від господарювання - головним чином завдяки можливості сплаву по річці лісу та продукції поташевих буд. З цією метою князь викупує частину села Колищенці за нечувану на той час суму - 5000 коп грошей литовських. Проте доцільність таких видатків була, очевидно, добре прорахована, оскільки в тому ж році князь дістав дві королівські грамоти: одну - на заснування тут міста з правом проведення регулярних ярмарків та торгів, другу - на надання новому поселенню магдебурзького права.

Нове місто дістало назву Костянтинів - скоріше за все в честь ушавленого батька самого засновника - князя Костянтина

Івановича, а, можливо, й задля увіковічення імені власного. Після того, як поблизу Летичева згодом воєвода заснував ще й Новий Костянтинів на річці Південний Буг (тепер однойменне село Летичівського району Хмельницької області) за Костянтиновим невдовзі закріпилася назва Старий Костянтинів, яка врешті-решт трансформувалася в Старокостянтинів і в такому варіанті має офіційний статус сьогодні.

Місто було заселене досить швидко, завдячуючи наданню новоосадникам довгострокових пільг. В реєстрі від 1577 року вже фіксується доволі розвинута типологічна структура міської забудови: "...Хат ринкових, які ні ріллі, ні городу не мають, ремесла ні перекупства не вживають – 43; людей, які ріллю обробляють, хат 156; хат уличних, котрі крім городів потроху ріллі мають – 18; городників уличних хат – 59; хат уличних ремісників – 82; перекупників, котрі при халупах городи мають, хат – 50" [5, с.11]. З цієї інформації випливає, що на момент укладання реєстру місто вже отримало усталене розпланування за тогочасними взірцями: в центрі – прямокутну ринкову площу, а навколо – декілька вулиць. Основні з них з'єднували міський центр з головними в'їздами до міста а у їх просторовому розташуванні помітне намагання дотриматися певних регулярних засад, принаймні на тих ділянках, котрі безпосередньо прилягали до ринкової площі.

Але, звичайно, головною передумовою забезпечення життєдіяльності міста було створення надійних міських укріплень, які потребували значних витрат часу, робочої сили і матеріальних ресурсів. Вирішення цієї задачі до певної міри спрощувалося ландшафтними характеристиками тутешньої території, зовсім не випадково обраної для заснування нового міста.

Її очевидні переваги полягали в тому, що місто мало обійняти мисовидну ділянку у формі трикутника, дві довші сторони якого омивалися водами річок Случі та Ікопоті, утворюючи тим самим додатковий захисний кордон природного походження. Третя, західна сторона була орієнтована в сторону "поля" і тому потребувала більш серйозних фортифікаційних заходів (рис. 15).

Рис. 15. Староконстантинів. Фіксаційний план міста кін. XVIII ст
З фондів РДВІА

На старих фіксаційних планах міста добре помітно, що цей західний кордон був утворений глибоким ровом, що наповнювався водою річок Ікопоті і Случі. Таке наповнення забезпечувалося тим, що рівень води в річках було піднято на декілька метрів шляхом влаштування трохи нижче по течії штучної греблі. Цей підйом виявився достатнім для того, щоб утворилися ще й два великих стави, котрі, природно, також стали важливим фактором обороноздатності міста. І сьогодні води відносно неглибокого але розлогого ставка залишаються невід'ємною прикметою ландшафту Старокостянтинова, отриманою ним у спадок від засновників міста.

Звісно, самі лишень ландшафтні перешкоди не могли повністю замінити собою спеціальних фортифікаційних споруд. Тому по всьому периметру міста був насипаний ще й високий земляний вал довжиною майже 3 кілометри, в товщі якого для в'їзду до міста були влаштовані три муровані брами з міцними воротами і підйомними мостами попереду.

Крім цих брам баштоподібного типу в чотирьох найбільш вразливих місцях були ще й відсипані земляні бастіони, точніше навіть, бастей, тобто – напівкруглі в плані уширення з зовнішньої сторони валу. На жаль, жодна брама і жодна бастея не збереглася до нашого часу, хоча всі вони ще були нанесені на фіксаційний план міста кінця XVIII ст.* А тому можна висловити лише досить вірогідне припущення про їх архітектурно-конструктивну спорідненість з подібними спорудами Острога, Дубна, Межиріча.

Як і в переважній більшості інших міст, дуже важлива роль в забудові Костянтинова відводилася князівському замку, закладеному на самій вершині трикутника в місці злиття двох річкових русел. Його загальний обшир також наближався до форми трикутника, дві сторони якого омивалися водою, а західна сторона з боку міста була захищена високим муром і глибоким ровом перед ним.

Досить швидко Старокостянтинів став головним містом південно-східної Волині. В подорожніх записках російського купця Трифона Коробейнікова 1593-1594 рр. вже немає навіть натяку на його молодий вік. Місто жило повнокровним життям,

* Російський державний воєнно-історичний архів, Ф.ВУА, сп.21528, ч.5, а.72;

його забудова мала всі основні компоненти архітектурно-просторової інфраструктури і в цілому воно справляло гарне враження своїм зовнішнім виглядом, зокрема у порівнянні з сусідніми, дещо підупалими містечками Звягелем та Полонним: "Город Костянтинов деревянной, с Вязму, под ним река, слывет Случь, с Москву реку. А озеро в длину города, панский двор, а около двора ограда каменная – городовое дело, а на дворе церковь каменная да полаты; а на посаде среди торгу ратуша. Полата велика каменная, под нею подклеты и погребы, а над погребы надворья, в ней лавки, а вверху светлицы. А поставил тое палату, живет в ней костянтиновский жилец, судья, политовски вой, именем Скрыга. А посаду в Костянтинове с Ростов" [79, с. 76]. Порівняння Старокостянтинова з Ростовом Великим, тодішнім митрополичим осередком московської церкви, можливо, є деяким перебільшенням, але, тим не менш, воно переконливо свідчить про розквіт Старокостянтинова як локального осередку оборонних, господарських, торгівельних та адміністративних функцій на південному сході Волині.

У Старокостянтинові відносно непогано збереглася доволі висока, монументальна маса дозорної оборонної вежі колишнього домініканського монастиря, яка своїм грізним видом засвідчує приналежність до південного оборонного кордону міста (рис. 16). Власне, і сам домініканський монастир з його потужними мурами був доволі важливою ланкою в системі міської фортифікації.

Заснування та розбудова Старокостянтинова яскраво унаочнює принципові засади тогочасного містобудівного мистецтва, яке народжувалося і втілювалося в життя не стільки шляхом пошуку ідеалізованих, раціональних схем, скільки базувалося на ґрунті реального практичного досвіду, реальних ландшафтних можливостей і життєвих потреб, переважно дуже прагматичних. Як і в більшості інших містобудівних акцій, ініційованих Острозькими в різний час, процес цей відбувався природним, органічним чином із врахуванням раціональної доцільності та усталених традицій, носіями яких були не лише виконавці, але й безпосередні замовники. Конкретно у випадку зі Старокостянтиновим – князь Василь-Костянтин Костянтинович Острозький.

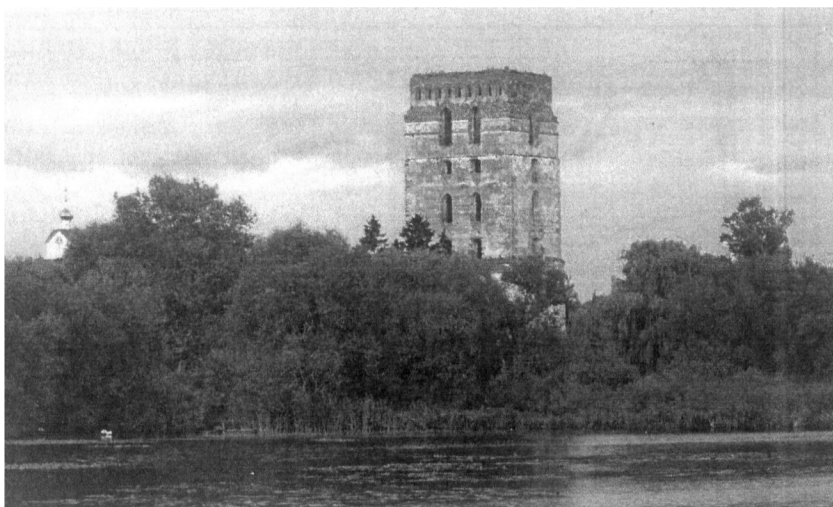

Рис. 16. Старокостянтинів. Фрагмент південного кордону міста з оборонною вежею подомініканського монастиря. Фото автора. 2010 р.

Вдале пристосування до природного ландшафту, чітка функціональна організація міського простору, певна живописність і незарегульованість розпланувальної композиції дають достатні підстави віднести Старокостянтинів до групи найпомітніших пам'яток українського містобудівного мистецтва 2-ї половини XVI століття.

Не менш цікавим прикладом практичної реалізації містобудівного задуму є невелике містечко Межиріч поблизу Острога, формування основних рис якого відбувалося теж в останній третині XVI – на початку XVII століття (рис. 17). І теж в першу чергу завдячуючи зусиллям князя Василя-Костянтина.

Поступова маргіналізація Межиріча в наступні століття мала позитивним наслідком відносно добру збереженість кільця земляних укріплень, а також його архітектурної перлини – оборонного Св. Троїцького монастиря. Лише в окремих місцях земляні вали були згодом розриті для влаштування проїздів та доріг. Проте в цілому, мабуть, важко віднайти на Волині пам'ятку містечкового фортифікаційного будівництва, яка збереглася б краще.

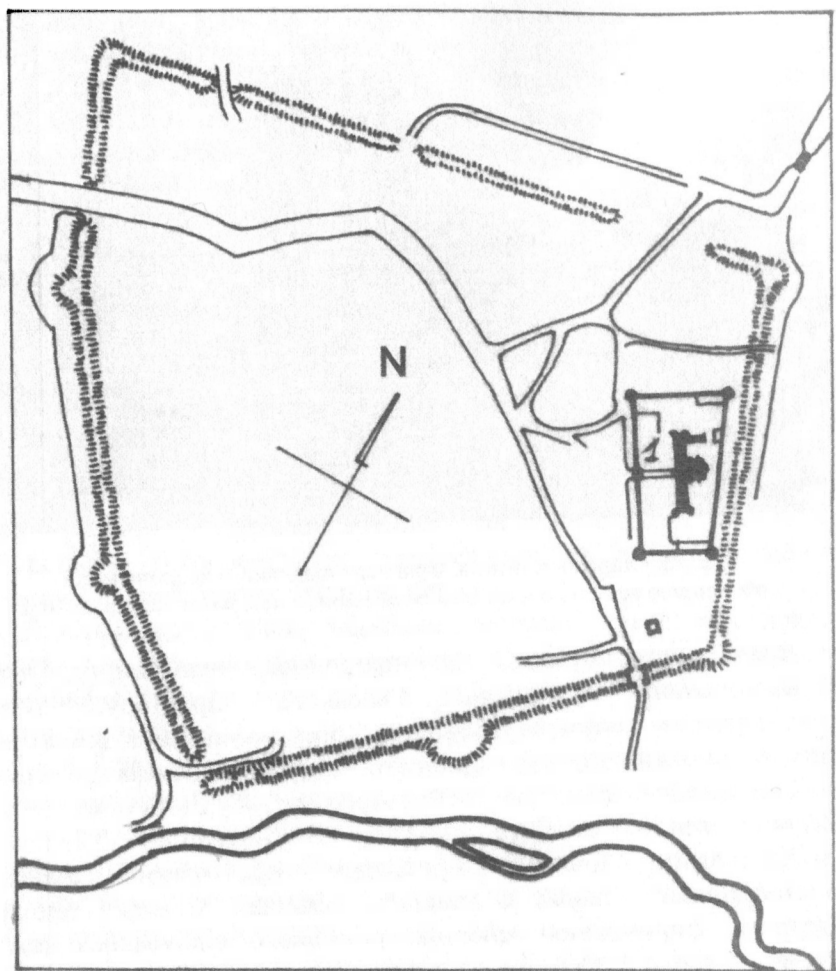

Рис. 17. Межиріч. Фіксаційний план міських укріплень та пофранцисканського монастиря. За обмірами 1930-х років інж. Сенницького

Стосовно заснування Межиріччя існує прадавня легенда, згідно якої ще в домонгольську добу на цьому місці ріс густий-прегустий ліс, а в тім лісі на горбочку при впадінні річки Світеньки (або Збитеньки, а ще раніше Тетерівки) в більш повноводну Вілію стояв нібито невеличкий чи то монастир, чи го скит, в якому спасалися від мирських спокус декілька ченців.

Вони надавали усім нужденним всіляку допомогу – і не лише духовну, але й “тілесну”, позаяк дуже добре знали на різному лікарському зіллі і самі його збирали в ближніх околицях. Однак під час монголо-татарського нашествия ченців було винищено, а монастир спалено. В пам’ять про загиблих тут було виставлено невеличку капличку, біля якої почали селитися люди і відтоді з’явилося село Межиріч, в назві якого виразно зафіксована топографічна особливість цієї місцини.

Легенда лишається легендою, однак перша документальна згадка про існування Межиріччя відноситься до 1396 року – як про приналежну до Острозького замку маєтність, що перебувала тоді у власності князя Федора Даниловича Острозького. Очевидно, доволі довгий час це поселення мало ознаки звичайного села з фільварковими функціями, оскільки визначення Межиріччя як міського поселення вперше зустрічається в давніх документах лише наприкінці XVI ст.

Тривалий час Межиріч, як припускається, був улюбленим місцем проживання Острозьких. Вже на початку XV століття Василь Красний вибудував тут невеликий замок, який стає одночасно замською резиденцією і опорним оборонним пунктом на південних підходах до Острога¹. Про особливий статус Межиріччя як органічного доповнення до сусіднього Острога говорить і спорудження Острозькими в містечку мурованої Троїцької церкви – добре відомої в історії української архітектури.

Значну увагу приділяли Межиріччу представники двох останніх князівських генерацій по чоловічій лінії – Василь-Костянтин та його син Януш. Саме завдяки їхнім зусиллям з’явилося навколо містечка потужне кільце земляних укріплень, які за своїми характерними типологічними ознаками дуже подібні до аналогічних міських фортифікацій Старокостянтинова. В цей час Межиріч досягає апогею у своєму розвитку, а з датованого 1621 роком “Інвентаря дворів та замочків Острожчини” можна дійти висновку, що за кількістю інвентаризованої тут зброї обороноздатність Межиріччя знаходилася на дуже високому рівні, можливо навіть вищому у порівнянні з Острогом [43, с. 132-133].

¹Центральний державний історичний архів у Львові, ф.348, о.1, сп.6885. а.54.

На початку XVII століття Межиріч переріс свою традиційну роль допоміжної князівської садиби, перетворившись на поважного “конкурента” сусідньому Острогу. З’явилися всі підстави і для господарської та адміністративної незалежності. Цьому процесові свідомо сприяв Януш Острозький, який після поділу батьківських володінь в 1603 році, став одноосібним його власником. Його клопотання перед королем стосовно офіційного підвищення статусу містечка врешті-решт увінчалися грамотою Зигмунта III від 18 лютого 1605 року про надання Межирічу магдебургського права з дозволом “ратуш, ятки і лазню побудувати і з тим всім за прикладом та порядком інших упривілейованих міст справлятися” (3, с.107). В тій же грамоті дозволялося проводити в Межирічі ярмарки та торги двічі на рік: одні—на свято Св. Петра, а другі—на свято Св. Михайла, а торг—в недільний день щотижня, “...і вольно там буде... до того міста всім обивателям панства наших і чужоземних, купцям з товарами всякими приїздити, торгувати, продавати і купувати, сплачуючи на користь названого князя Острозького мито торгове” [3, с. 108].

Після смерті князя Януша, останнього представника династії Острозьких, містечко Межиріч поступово підупадає і вже у XVIII столітті фактично знову перетворюється на село. Втім, як вже зазначалося, такий поворот його історичної долі загалом позитивно вплинув на збереженість його оборонних кордонів, оскільки не було нагальної потреби в їх нищенні. Тоді як в багатьох інших містах дефортифікація в XIX ст. була цілком об’єктивною і реакцією на нові потреби просторового розвитку. А тому в Західній Україні Межиріч є найбільш витривалою пам’яткою міського фортифікаційного мистецтва XVI ст., що підтверджується офіційним статусом пам’ятки містобудування.

Ще й сьогодні межиріцькі містечкові фортифікації навколо старої частини поселення являють собою потужний земляний вал, висота якого місцями доходить до 10-15 метрів. Конфігурація валу наближається в плані до форми неправильного трапецевидного чотирикутника із сумарною довжиною сторін близько 2150 метрів. Найдовшим відтинком земляного валу є південно-західна сторона трапеції (близько. 680 метрів), а найкоротшою є та (близько 350), до якої впритул підступають стіни монастирського комплексу. З південного заходу

містечковий вал має два легких заломы, на яких були два бастіони. А найбільший бастіон ще можна помітити приблизно посередині південно-східного відтинку, прямо над руслом швидкоплинної Вілії.

Якщо не враховувати декількох локальних розкопів пізнішого походження і здичавілих чагарників, то при бажанні по верху валу можна ще й тепер обійти все село, споглядаючи і прегарні навколишні ландшафти, і архітектурну “корону” Межиріча – Св. Троїцький монастир-фортецю, і виблискуючі вдалині золоті куполи храму Богоявлення в Острозі.

В давні часи в’їзд до містечка здійснювався лише через дві муровані брами, які були влаштовані прямо в товщі земляного валу. Північно-західна Дубенська брама, на жаль, повністю була розібрана в XIX столітті. Однак певну уяву про цей своєрідний тип оборонної споруди дає південно-східна Заславська брама. І хоча стоїть вона фактично в руїні, ще можна роздивитися і давнє мурування бічних стін, що стримують чималий тиск ґрунту, і навіть окремі архітектурні деталі, зокрема рештки рустованого опорядження зовнішнього portalу, складеного колись з масивних блоків пісковика з приємним жовтуватим відтінком (рис. 18).

Містобудівельна діяльність князів Острозьких, звичайно, далеко не обмежувалася охарактеризованими вище містами. Вже в силу своїх високих воєнних та адміністративних посад вони мали за обов’язок піклуватися про обороноздатність усіх міст, які входили в сферу їх службової компетенції – як тих, що знаходилися в їхній приватній власності, так і тих, що мали статус міст королівських.

Загалом же в історії містобудування XV-XVI століть сформувалися цілком усталені архітектурно-розпланувальні засади, що впливали з нагальних життєвих потреб – в першу чергу міліарних та соціально-економічних. Це, однак, аж ніяк не припинювало і ті чинники, які зумовлювали індивідуальний характер містобудівних процесів: своєрідні природно-ландшафтні умови кожної окремої локації, творча індивідуальність майстрів-будівничих, стратегічне значення того чи іншого поселення і, зрештою, фінансові можливості та архітектурні уподобання тієї

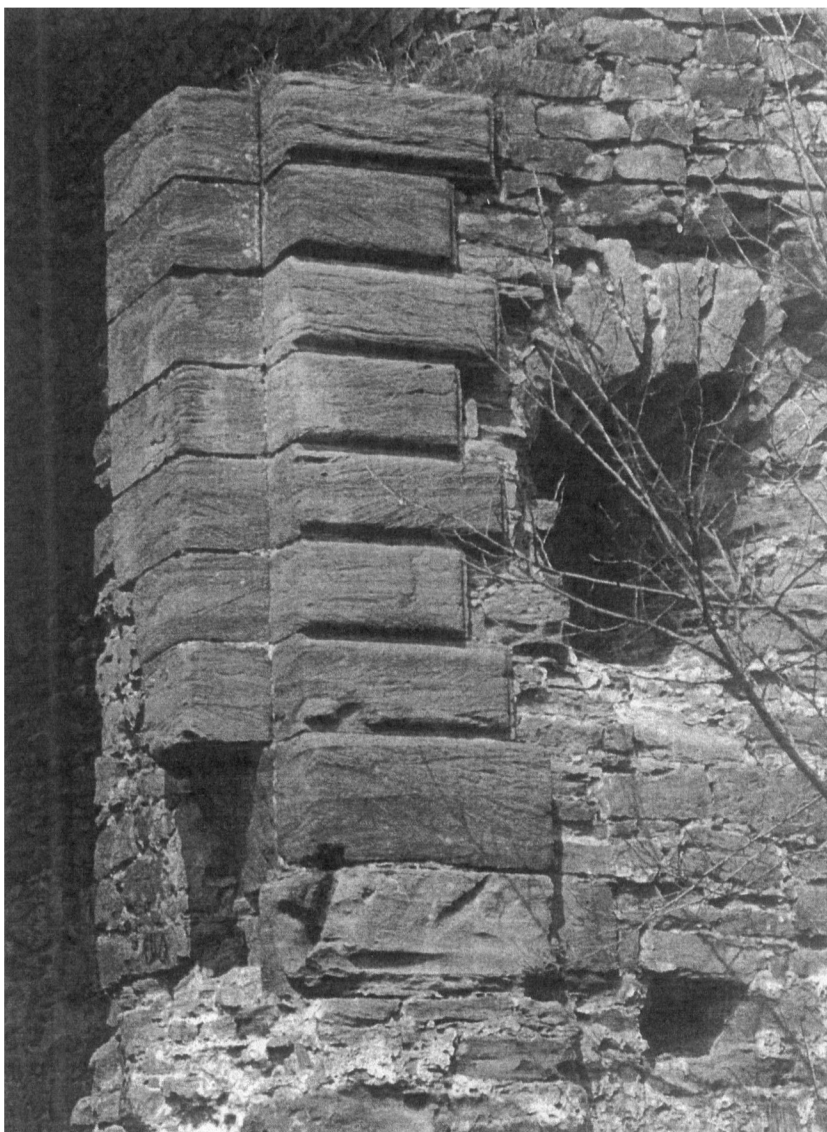

Рис. 18. Межиріч. Фрагмент порталу південної (Заславської) міської брами. Фото автора. 2002 р.

особи, під патронатом якої розбудовувалися міста. Різноманітні комбінації всіх цих чинників і забезпечували кожному поселенню неповторну своєрідність.

Образно кажучи, стародавні міста за своїм функціонально-просторовим устроєм в переважній більшості були чимось подібними до людського організму. Їх існування під постійними зовнішніми загрозами забезпечувалося органічним симбіозом укріпленого замку (голова) та власне міста, також укріпленого, (тіло). Поєднання цих двох складових міського організму не раз ставали темою філософічних теоретичних трактатів з відповідними графічними ілюстраціями цього антропоморфного симбіозу, зокрема в працях Франческо ді Джорджо Мартіні (1439-1501) та П'єтро Катанео (1500-1572)*.

Практично завжди життєві реалії доводили просту однак вкрай важливу обставину: жоден замок не міг повноцінно функціонувати без прилеглого до нього міста, котре забезпечувало його усіма необхідними послугами. Так само середньовічне місто важко було уявити без укріпленого замку, у якому цивільні міщани отримували шанс на порятунок у випадку зовнішньої воєнної загрози. Поєднуючись в одне ціле і утворюючи неподільний міський організм, замок та місто були просто приречені на співіснування відповідно до вимог і потреб тогочасного суспільного життя з усіма його конфліктами, протиріччями і традиціями. Містобудівна спадщина, сформована у свій час практичними містобудівними ініціативами родини Острозьких, переконливо підтверджує вищевикладене.

*Див., наприклад : Саваренская Т.Ф. Западноевропейское градостроительство XV – XIX веков. Эстетические и теоретические предпосылки. – М.: Стройиздат, 1887. – С.133.

ЗАМКИ ТА РЕЗИДЕНЦІЇ

*Там колони струнки, там арки, вежі,
Білі статуї, барвні стіни, стелі ...*

Павло Русин із Кросна
(пом. в 1517 р.)

В попередньому розділі вже зазначалося, що трансформація старих і розбудова нових міст Острожчини відбувалася на засадах взаємодії і співіснування двох елементів в рамках життєво обумовленої пари “замок – місто”. Функціональні зв’язки і просторова морфологія у співвідношенні цих двох елементів могли досить суттєво варіюватися залежно від місцевих умов. Але їх функціональна взаємообумовленість і нероздільність, принаймні протягом XV – XVI ст., практично не знала винятків. Поєднання оборонних можливостей замку та міста в єдину систему давало змогу у випадку зовнішньої небезпеки підсилювати обороноздатність кожного з них, тобто якість цілого завжди була вищою від механічної суми двох складників. Звичайно, оборонна міць і надійність замкових укріплень в силу їх просторової компактності завжди була значно вище від протяжних, набагато довших, а відтак і слабших, міських фортифікацій.

Однак для замку існувала ще й небезпека внутрішня, яка могла виходити від конкуруючого сусіда-феодала, від слуг або від чимось невдоволеного міщанства. І хоча імовірність і наслідки таких “домових війн” загроз не йшли ні в яке порівняння з регулярними татарськими наскоками, потреба функціональної і просторової автономізації замку існувала завжди. Подібна окремішність давала додатковий рятівний шанс і в тому випадку, коли ворожій силі вдавалося здолати міські захисні кордони. Боронити набагато довший міський кордон дійсно було непросто. Історія подає чимало прикладів, коли ворогу вдавалося подолати міську лінію оборони, і коли саме замок давав останній шанс спасіння і для мешканців замку, і для усього міського населення.

Географія розташування замкових споруд в князівських володіннях практично повністю відповідала географії розташування населених пунктів зі статусом міст та містечок. Тобто переважна більшість з них мала “замок” як органічний функціональний і архітектурно-просторовий центр населеного пункту. Хоча, звичайно, і за своїм стратегічним значенням, і за масштабом споруд замкові укріплення дуже різнилися. Лише декілька з них (Острог, Дубно, Старокостянтинів) могли виконувати роль більш-менш сталих князівських резиденцій і тому саме з цією метою задумувалися і будувалися Острозькими міцно і надовго – як правило, з каменя та цегли. Інші, теж досить потужні і добре захищені замки, призначалися для тимчасового перебування князя, а решту часу знаходилися в розпорядженні намісників та озброєної залоги (Степань, Полонне, Звягель, Чуднів, Остропіль, Туров, Дорогобуж, Красилів та ін.). Ще більше було невеликих замочків, котрі мали суто локальне значення. Споруджувалися вони у вигляді найпростіших дерево-земляних укріплень доволі швидко, однак не відзначалися особливою надійністю та довговічністю.

Найстарішим і безперечно найцікавішим замковим комплексом князів Острозьких є їхня давня резиденція в Острозі (рис. 19, 20, 21). Цей унікальний архітектурний ансамбль, до складу якого сьогодні входять чотири муровані споруди, формувався протягом багатьох століть. Остання його споруда – надбрамна дзвіниця – датована 1905 роком.

Той факт, що опальний князь Давид мав примусово оселитися в Острозі, тобто фактично був приречений на вигнання, свідчить, що тодішнє місто не мало помітного значення, навіть в межах Волині. Очевидно, всі його споруди були з дерева, а оборонні рубежі уявляли собою досить поширений тип так званого острога суцільної стінової огорожі у вигляді загострених дерев'яних колод, щільно вкопаних вертикально одна біля одної. Саме конструктивний тип цих укріплень, на думку сучасних топонімістів, розкриває етимологію назви міста.

Вибір місця для розташування давньоруського дитинця Острога теж був не випадковим. Це був невеликий пагорб на лівому, високому березі Вілії. Із західної, напільної сторони він відокремлювався від пригородка (посаду) природною яругою, яка

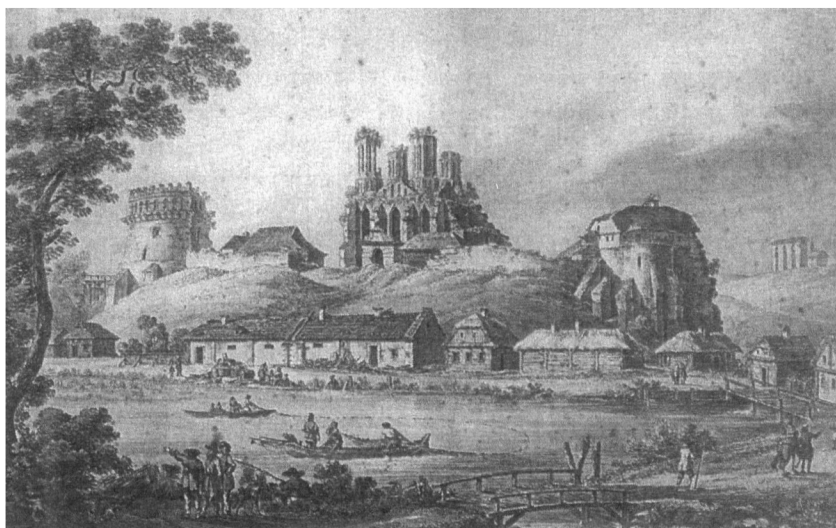

Рис. 19. Острог. Загальний вигляд Острозького замку з південного сходу.

Акварель худ. З. Фогеля. Кін. XVIII ст.

З фондів Національного музею у Варшаві

переходила в штучний оборонний рів, оточуючи замкову територію з трьох сторін – з заходу, півночі та сходу. Південна сторона стрімким крутосилом злегка видавалася в бік річкової долини. Отже вибір цієї ділянки для спорудження замку в давньоруську добу засвідчує усвідомлену спробу максимального використання сприятливих особливостей рельєфу.

Початок нового етапу розвитку острозького замку прийшовся на той момент, коли його власником стає основоположник династії Острозьких князь Данило. В якому стані він його отримав – про те не маємо жодних відомостей. Схоже, однак, на те, що замком тодішні укріплення могли називатися лише номінально за давнім звичаєм і новому власнику довелося обживати це місце фактично заново. Основним будівельним матеріалом, мабуть, було дерево, оскільки вкрай витратне муроване будівництво навряд чи відповідало матеріальним можливостям князя Данила. Тим більше, коли це відбувалося на тлі тодішньої політичної невизначеності Волині і постійних воєнних сутичок між руськими, литовськими, польськими партіями.

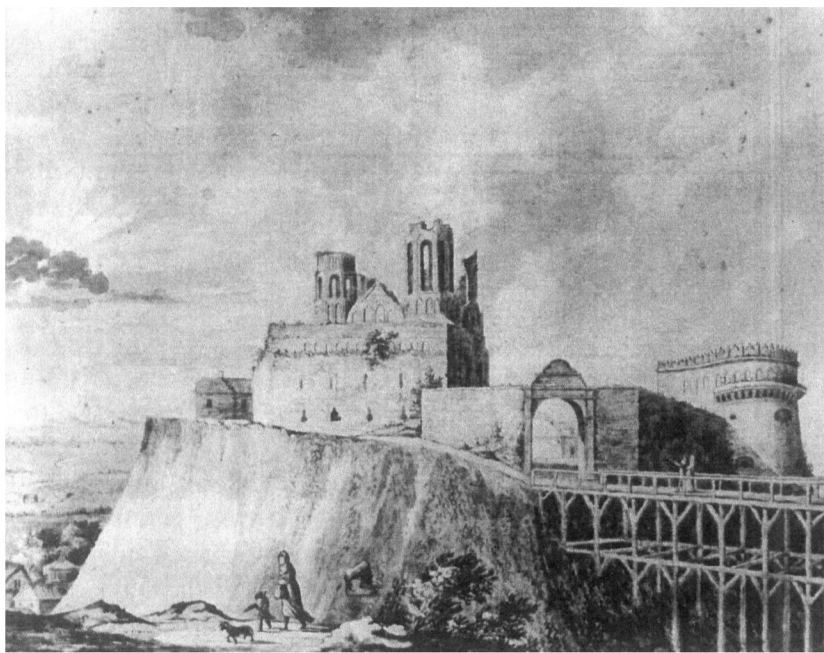

Рис. 20. Острог. Загальний вигляд Острозького замку з півночі.
Акварель Я. Бургіньйона. Кін. XVIII ст.

З напільного боку захисний кордон підсилювався за рахунок відсіпки захисного валу і поглиблення рову перед ним. Однак вже в кінці XIV – на початку XV ст. в південно-східній частині замкової гори з'являється перша мурована будівля, яка, власне, поклала початок формуванню нового архітектурного ансамблю. Це так звана “Вежа мурована” – дуже масивна, монументальна споруда, яка відносно добре витримала руйнівний плін часу.

Своєю особливою виразністю і неповторністю вона значною мірою завдячує декільком гігантським контрфорсам – підсилюючим конструкціям більш пізнього походження. Споруджувалися вони в різний час, щоб запобігти небезпечним деформаціям зовнішніх стін, викликаних розташуванням вежі на самій бровці південного крутосхилу замкової гори. Ніби виростаючи з підніжжя пагорбу, контрфорси органічно зливаються

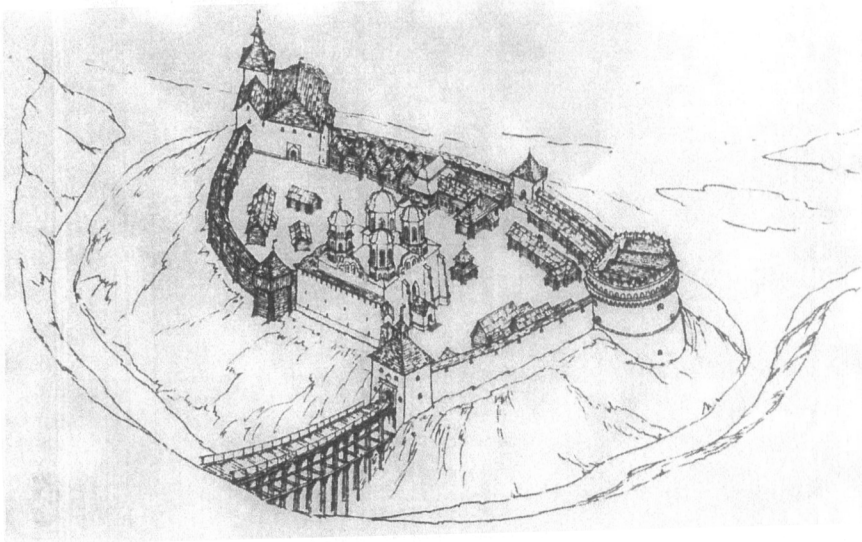

Рис. 21. Острог. Аксонометрія замкового комплексу.
Малюнок-реконструкція О. Годованок

з площинами стін, забезпечуючи об'ємній композиції вежі стрімку зорову динаміку вертикальних членувань.

Проте, зовсім інше візуальне враження “Вежа мурована” справляє при її огляді з протилежного боку, тобто зі сторони замкового подвір'я. Звідси вона постає вже нібито як цілковито інша, невелика, майже “камерна” споруда, єдиною прикметною ознакою якої виступає гарно спорпорціонований перспективний портал готичного стибу.

В сучасній архітектурній історіографії “Вежа мурована” визначається, зазвичай, як середньовічний тип житлової оборонної башти, ідентичний баштам-донжонам, поширеним у Західній Європі. Однак на відміну від властивого для традиційних донжонів автономного розташування всередині замку, острозька вежа очевидно з самого початку задумувалася як складова частина в кільці вже існуючих замкових укріплень, а задля зручного флангового обстрілу була на декілька метрів висунута наперед від лінії оборони. Саме цим пояснюється форма південного об'єму Вежі мурованої з напівкруглим планом її

чолової частини. Влаштовані в ній бійниці давали змогу вести обстріл практично всього долішнього передзамкового простору.

На сучасному фіксаційному плані вежі звертає на себе увагу майже квадратне в плані ядро, що помітно вирізняється товщиною своїх стін, яка доходить майже до трьох метрів. Така відмінність головної частини будівлі дає вагомі підстави для припущення, що саме ця частина Вежі мурованої була в давнину, тобто від самого початку свого існування найвищою, мала скоріше за все багатоярусну побудову внутрішнього простору і саме ця частина ідентифікувалася власне як “вежа”. Одне з сучасних визначень цього терміну розкриває його наступним чином: “Вежа – висока будівля на круглому або багатогранному плані, оборона якої здійснюється головним чином з горішньої тераси. Стоїть за оточуючим муром (тобто всередині оборонного обводу) – окремо, на стик до муру або злегка висунута наперед муру частиною свого об’єму”.*

На жаль, відсутність дбайливого власника і необхідного догляду протягом XVII-XIX ст. призвели до значних втрат горішньої частини споруди – як власне самої вежі, так і певною мірою прилеглих до неї об’ємів. Існуючий сьогодні верхній поверх з досить примітивним напіввальмовим дахом є результатом декількох спроб ремонтних робіт кінця XVIII – початку XX ст., під час яких рештки старого верхнього поверху були розібрані, а на їх місці з’явився по суті новий поверх з невластивим для подібної споруди розплануванням внутрішніх приміщень.

Про те, що Вежа мурована в горішній своїй частині мала колись набагато виразнішу композицію порівняно із сучасним станом, свідчать зокрема, зафіксовані в 1864 році Л. Рафальським народні перекази про існування щонайменше ще одного, четвертого ярусу вежі [55, с. 9]. Ще конкретніше про розвинутий верх вежі свідчить запис в старому документі “Суммаріуш справ і привілеїв дому кн. Острозьких і інвентар року 1620 ревізорами списаний”, в якому про цю споруду сказано буквально наступне: “Дім старий, на якому тринадцять верхів, дахом гонтовим

*Див., наприклад : Fuglewicz S. Ilustrowana historia fortyfikacji.- Warszawa: “Rewasz”, 1991. –с.1.

побитих...” [43, с.123]. Ця лаконічна інформація є вкрай важливою, засвідчуючи, що тогочасна вежа мала дуже розвинуту композицію з тринадцяти (!) верхів – очевидно, у вигляді бань, наметів, маківок, а можливо, і якихось більш незвичних форм. Майже напевне виглядає, що досить багатим було і архітектурне оформлення стінових поверхонь князівської резиденції, про характер якого можна лише здогадуватись за аналогіями.

Тим не менш, не зважаючи на безповоротну втрату верхніх поверхів Вежі мурованої, ця унікальна пам’ятка виразно доносить до нас суворий дух далекого середньовіччя, залишаючись донині фактично єдиною спорудою подібного типу на українських землях (рис. 22). Особливо відчутним подих сивої давнини стає при огляді напівосвітлених приміщень першого та другого ярусу з грубуватим муруванням кремезних стін, що плавно переходять в невибагливі поверхні стрілчастих склепінь та розпалубок.

Рис. 22. Острог. Вежа мурована. Рисунок Г. Лукомського. Поч. XX ст.

Протягом XIX-XX ст. Вежа мурована використовувалася різними господарями. Іноді вона навіть стояла пустою під

руйнівним тиском дощів та вітрів. Лише в 1913-1915 роках її нарешті капітально відремонтували для потреб новозаснованого Братства ім. князів Острозьких. Значний внесок в цю роботу належить академіку архітектури П. Покришкіну та київському архітектору, професору В. Леонтовичу. З того часу будівля перетворилася на музейний заклад, фонди якого і сама вежа в 1981 році стали складовою частиною новоутвореного Острозького державного історико-культурного заповідника.

На південно-західному розі замкової території знаходиться ще одна унікальна частина замкового ансамблю – так звана Нова башта, яку іноді ще називають Круглою відповідно до форми її плану (рис. 23). Назва башти свідчить певною мірою про її місце в архітектурно-просторовій еволюції замку. “Новою” вона стала по відношенню до набагато старішої Вежі мурованої.

Точна дата спорудження Нової башти все ще залишається невідомою. Іноді її будівництво датувалося першою чвертю XVI ст. [12, с. 52], тобто фактично це означало зв’язок з діяльністю князя Костянтина Івановича. Звичайно, не можна виключити причетність гетьмана до закладання підмурків цієї башти, однак її пізньоренесансна архітектурна стилістика і сама назва (башта “Нова”) дають вагомі підстави пов’язувати її спорудження з іменем сина Костянтина Івановича, київським воєводою Василем-Костянтином Костянтиновичем. Отже не маючи архівних подань стосовно точної дати її завершення, період її будівництва виглядає найбільш певним як кінець XVI ст., що на даний час є загальновизнаним.

В архітектурному обличчі Нової башти напрочуд гармонійно злилися в єдину цілісність суворий дух міліарної твердині та піднесена, майже казкова краса архітектурних форм, яка особливо виразно сприймається з нижньої передзамкової вулиці. Подібно до Вежі мурованої Нова башта теж має декілька доволі потужних контрфорсів, проте їх пропорційна кореляція до основного об’єму споруди здається тут більш врівноваженою, а композиційна роль – більш стриманою. Це забезпечує домінуючу роль об’єму самої башти, основна частина якої являє собою загалом циліндричний об’єм з помітним звуженням до верху, тобто зі своєрідним

Рис. 23. Острог. Загальний вигляд замкової Нової башти з півдня.
Фото автора. 2007 р.

ентазисом згідно класичної теорії архітектурного ордеру. Вишуканої довершеності цій чудовій споруді надає дуже вдало почленоване кільце вінцевого аттика з машикулями. У його формах вгадується щось на кшталт гігантської князівської корони, яка прикрашає фантастичну голову кам'яного велетня,

що грізно дивиться стрільницями, наче очима, на оточуючий світ. Така ледь прихована антропоморфність ніби оживляє цю потужну споруду, наповнює її архітектурний образ якимось загадковим змістом.

Втім, як і у випадку з Вежею мурованою, з території замкового подвір'я Нова башта виглядає зовсім інакше. По-перше, звідси більше кидаються у вічі пережиті нею роки і пов'язана з ними руйнація внутрішнього облаштування. Відомо, що перших значних ушкоджень вона зазнала ще в середині XVII ст. від козацьких загонів, внаслідок чого ревізорі Острозького замку в 1654 році записали, що вона "спустошена і без покриття... при ній стайня" [43, с. 139-140]. По-друге, для зручності прилягання башти до неіснуючих вже оборонних мурів стіни внутрішнього сектора башти вже не округлені в плані, а виведені в декілька стінових площин, котрі відтинають від уявного циліндричного об'єму башти значний її фрагмент.

Третьою оборонною спорудою, яка захищала замок з півночі, тобто з боку пригородка, стала будівля, яка за своєю основною функцією була далека від мілітарно-фортифікаційного призначення. Йдеться про церкву Богоявлення. Детальніше про неї мова піде нижче, а тут лише звернемо увагу на залучення храму до системи замкової оборони на її північному рубежі. З цією метою північна стіна храму була інкорпорована до замкового оборонного муру і отримала два яруси бійниць для ведення вогню в напрямку пригородка, а також не менш важливу позицію для стрільби – верхній прохід з зубцями-мерлонами на уступі цієї стіни.

Ще одна башта, але вже дерев'яна і значно менша за розмірами знаходилася колись в північно-східній частині захисного кордону замку – приблизно посередині між церквою та Вежею мурованою. Однак вона вже давно не існує.

Там, де колись знаходилась давня в'їзна брама, тепер можна бачити не найкращим чином запроектовану, трохи грубувату надбрамну дзвіницю за схемою "восьмерик на четверику", короновану гранчастою банею. Збудували дзвіницю в 1905 році за проектом цивільного інженера А. Павловського задля потреби забезпечити нещодавно відбудовану замкову церкву власними дзвонами і організувати головний вхід на замкову територію.

Цікаво, що перед тим цілком серйозно розглядалася проектна пропозиція розмістити дзвони в Новій башті шляхом її перебудови, точніше, надбудови*. На щастя, цей нерозважливий задум так і лишився на папері, інакше пам'ятка була б назавжди втрачена.

Сьогодні Острозький замок має найгарніший вигляд з правого берега Вілії, з певної відстані від замкової гори, перетворюючись при цьому на неповторну архітектурну доміанту всього містечкового силуету. Саме з цього, південного боку Вежа мурована, Нова башта та храм Богоявлення як триєдине ціле утворюють дуже мальовничий взірець гармонійного поєднання архітектурних творінь та навколишніх природних ландшафтів. І, дивна річ, незважаючи на втрату давнього оборонного муру, що об'єднував колись усі замкові споруди до купи, ансамбль зберіг цілісність свого образу, – настільки вдалими і міцними виявилися архітектурно-просторові зв'язки між окремими замковими будівлями. Вдалими і неповторними настільки, що цей мальовничий панорамний сюжет став одним з найулюбленіших та найпопулярніших в архітектурній іконографії Волині ХІХ-ХХ століть. Згадаємо хоча б відомі графічні твори художників З. Фогеля, Ю. Вільчинського, Н. Орди, Г. Пейера та ін.

Окрім острозького замку, який, безперечно, завжди визнавався за головну князівську резиденцію протягом ХІV-ХVІ ст., Острозькі створили ще цілу низку потужних замкових комплексів, і не лише на Волині. На жаль, практично жоден з них не дійшов до нас у тому вигляді, який вони мали в zenіті своєї міліарної потуги та архітектурної величі. Серед тих, ступінь збереженості яких дозволяє хоча б у загальних рисах оцінити їх архітектурну своєрідність і монументальність, в першу чергу слід назвати замки Острозьких в Дубні, Старокостянтинові та Старому Селі.

Від давньоруського “дитинця” в Дубні практично не залишилося і сліду, хіба що на старовинних мапах ще можна побачити його наближений до овалу абрис поряд зі східним кордоном замку Острозьких. Той комплекс замкових споруд, які можна бачити сьогодні, розбудовувався в декілька етапів,

*Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург), ф. 1293, оп. 166, Волинська губ., сп. 138.

починаючи від початку XVI століття і закінчуючи реконструкціями XX ст., серед яких наймасштабніша була проведена польськими пам'яткоохоронними установами в 1930-ті роки [98, с. 301-302]. Найпомітнішими та найцікавішими спорудами Дубенського замку, поява яких пов'язана саме з князями Острозькими, є два грізних бастіони – північний та південний, а також масивний надбрамний корпус (рис. 24).

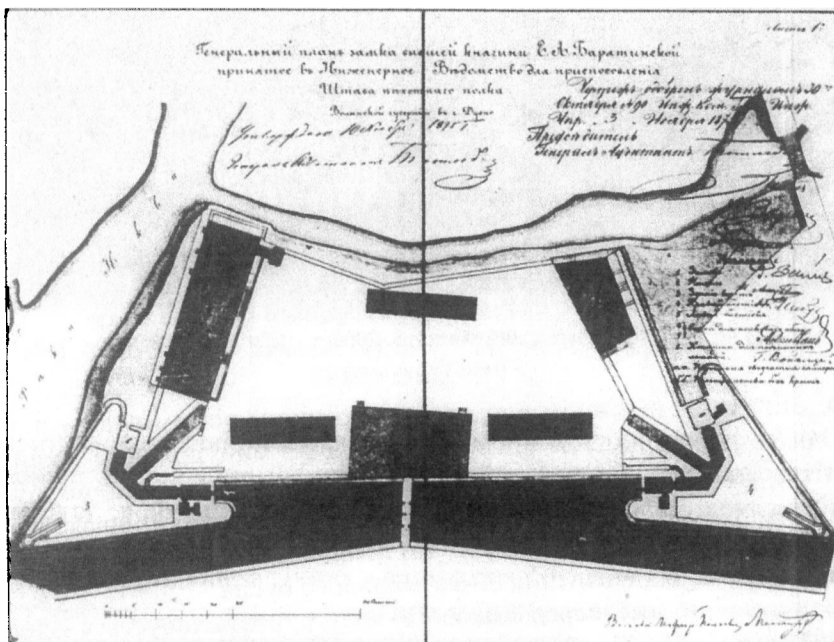

Рис. 24. Дубно. Фіксаційний план замку Острозьких в 1875 р.
З фондів РДВІА

До надбрамного корпусу (рис. 25) сьогодні можна потрапити, як і колись в давнину, по містку, перекинутому через широкий і глибокий рів, який ще й тепер відділяє замок від міста і, як свідчить давня картографія, наповнювався колись водами Ікви. Наповнення оборонних ровів водою за найменшої нагоди – річ доволі типова для середньовічних фортифікацій, але у нашому випадку з Дубенським замком треба мати досить багату фантазію, щоб сьогодні у це повірити – дуже вже великий перепад висотних

Рис. 25. Дубно. Загальний вигляд надбрамного корпусу з заходу.
Фото автора. 2006 р.

відміток між нинішнім дном рову і сучасним рівнем води у річці. Втім, по-перше, не забуваймо, що минуло вже майже півтисячоліття від початку будівництва нового замку, а, по-друге, гідрологічний режим Ікви теж дуже суттєво змінився після проведених в радянські часи інтенсивних меліоративних робіт, включаючи “виправлення” її давнішнього русла.

Прямо по осі передзамкового містка розташовується злегка виступаючий об’єм брами, передня стіна якої знаходиться в площині міжбастіонної куртини і далі переходить в наскрізний проїзд на замкове подвір’я. Лицева частина брами прикрашена майстерно запроектованим ренесансним портиком з гарними пропорціями, активною рустикою і великим картушем в полі розірваного фронтона. На картуші – відреставрований нещодавно герб князів Острозьких.

Майже вся горішня частина надбрамного корпусу із сухуватими, занадто спрощеними членуваннями аттика є

Рис. 26. Дубно. Загальний вигляд замку Острозьких-Заславських з півночі.
Поштівка кін. XIX ст.

гіпотетичною реконструкцією польського архітектора Ю. Новака, який в 1930-ї роки виборов на конкурсі право реалізації свого проекту відбудови цієї частини замкового комплексу. Втім, подібну стриманість у виборі формальних засобів за відсутності будь-яких іконографічних першоджерел стосовно первісних архітектурних форм надбрамного корпусу можна вважати цілком виправданою. Архітектор лише натякнув на можливе існування аттикового фризу, але утримався від спокуси зреалізувати щось дуже вигадливе “під старовину”.

Однак, мабуть, все-таки найбільше притягують до себе зацікавлене око глядача дві суто мілітарні частини дубнівського замку – північний (рис. 26) та південний бастіони, розташовані по обидва боки від надбрамного корпусу.

Так само як острозька Вежа мурована є фактично єдиним в Україні взірцем князівської резиденції-донжону, так і дубнівські замкові бастіони можна вважати єдиним добре збереженим прикладом мурованих фортифікацій типу горнверка. Споруджено їх в точній відповідності до засад новоіталійської школи

мілітарного будівництва, яка остаточно сформувалася вже в другій половині XVI століття. А тому окремі посилення [44, с.204] на зв'язок Дубенського замку з проектними манерами відомого французького фортифікатора С. Вобана не мають під собою підстав ані щодо змісту конструктивного типу фортифікаційних об'єктів, ані щодо часу їх спорудження. Адже добре відомо, що вобанівські принципи оборонного будівництва поширювалися значно пізніше – у 2-й половині XVII століття. Відносно коротка куртина з в'їзною брамою посередині, доволі гострий кут між фасадами бастионів, заокруглені в плані “вуха” тих же бастионів (“*al orione*”), суцільне лицювання каменем та цеглою зовнішніх поверхонь – все це насправді відповідає основним ознакам саме ново-італійської фортифікаційної системи, яка передувала ідеям Вобана. Нижня частина бастионів вимурувана з каменю пісковика, а верхнє пасмо – з червоної цегли. Більша частина внутрішнього об'єму бастионів заповнена землею очевидно тією, яку виймали під час розкопки здоровенного рову, що відокремлює замок від материка. Західний схил цього рову зі сторони міста (контрескарп) облицьовано доволі високим, майже вертикальним муром, до речі, також з використанням рваного каменю. Як не дивно, цей мур загалом непогано зберігся до сьогодні, переживши, щоправда, декілька ґрунтовних ремонтів.

Водночас всередині кожного з бастионів передбачені досить просторі проходи, можна навіть сказати, проїзди, через які з замкової території можна було спуститися і навіть проїхати екіпажем до підземних казематів. Між куртинами та вухами бастионів знаходилися здвоєні барки (фланки), які дозволяли вести постійний бічний вогонь вздовж куртини.

На зовнішніх кутах обох бастионів можна побачити невеличкі, круглі в плані башточки зі сферичними банями. Призначалися вони, очевидно, для постійного перебування тут замкової сторожі. Але, безумовно, вони мали ще й архітектурно-композиційний сенс, ніби акцентуючи собою візуальні межі замкового простору з боку міста. Певно, на доказ того, що бастиони будувалися на кошт Острозьких, на розі південного бастиону у верхній частині кладки добре проглядається їх князівський герб, викладений з окремих цеглин (рис. 27).

Рис. 27. Дубно. Фрагмент цегляної кладки південного замкового бастиону із зображенням герба Острозьких. Фото автора. 2008 р.

Після припинення роду Острозьких Дубенський замок не раз змінював своїх власників, які не дуже дбали про його належне утримання. Та й швидке удосконалення руйнівних можливостей артилерійської зброї робили існування таких укріплень зовсім недоцільним. Тому з часом замок почав підупадати.

У 1753 році Дубно відійшло до Станіслава Любомирського. Новий запевнятий і грошовитий господар започаткував у замку низку перебудов на світський манер. Так на старих підмурках північної куртини з'явився палацовий корпус, а в південній частині замку – службова офіцина. Обидві ці будівлі відносно непогано збереглися і своїми досить масивними об'ємами навіть дещо “маскують” первісні мілітарні функції Дубенського замку доби Острозьких.

Серед замкобудівної спадщини Острозьких особливе місце посідає замок в Старокостянтинові (рис. 28). Особливість ця полягає в тому, що на відміну від переважної більшості укріплених князівських резиденцій, які формувалися еволюційним шляхом, Старокостянтинівський замок було закладено і побудовано, як і саме місто, за досить короткий проміжок часу – практично одномоментно з точки зору історичної перспективи. По суті, він з'явився як органічна частина всієї міської інфраструктури.

Рис. 28. Старокостянтинів. Загальний вигляд замку Острозьких з південного сходу. Гравюра 2-ї пол. XIX ст.

Як вже зазначалося, місце Старокостянтинівського замку було обрано за традицією на мисовидній території, утвореній злиттям річок Случі та Ікопоті. В плані вона наближалася до видовженого трикутника, дві сторони якого омивалися водою, а третя, коротша, граничила з територією міста. Власне на цьому короткому відрізку замок отримав посилений оборонний кордон,

який складався з наповненого водою рову та кам'яної стіни, посередині якої було влаштовано в'їзну браму з підйомним мостом. Це був єдиний “сухий” доступ до замку. Південний фрагмент цієї стіни разом зі старою брамою збереглися до наших часів, хоча раніше суцільний мур оточував замок по всьому периметру – досить таки чималому.

Оскільки Старокостянтинівський замок створювався у 2-й половині XVI ст. наново, можна було б сподіватися на замовлення господарем бастионного типу укріплень, досить поширеного вже на той час в Європі. Для цього, здавалося б, були всі можливості і ландшафтні передумови. Натомість в розпланувальній композиції замку ми бачимо довільний, навіть дещо алогічний підхід до розташування головних замкових споруд – власне князівської резиденції та замкової церкви.

Викликає зрозуміле запитання і загальна площа замкової території, котра виявилася чи не найбільшою серед усіх волинських замків, а тому, мабуть, ніколи так і не отримала оптимальної забудови за ознакою її щільності. Просторова надмірність замкового обширу виразно помітна і сьогодні, особливо в його східній частині. Очевидно, це може пояснюватися суттєвим розходженням між тими сподіваннями, які покладалися засновниками на майбутній замок і більш скромними життєвими реаліями та потребами.

Якщо об'ємно-просторова композиція Острозького замку складається з трьох цілком автономних, однак добре гармонізованих у просторі і композиційно врівноважених елементів, то для замку Старокостянтинівського властивий зовсім інший функціонально-просторовий підхід. Практично ті ж самі три типологічні елементи (храм, резиденція, оборонна вежа) свідомо поєднані тут в одному архітектурному об'ємі (рис. 29). Це було б зрозумілим і виправданим за умов дефіциту території, скажімо, серед вже існуючої щільної забудови, однак виглядає досить дивним для новозаснованого міста та замку. Важко віднайти тому пояснення, хіба що відсутністю цілісного задуму на початковій стадії будівництва або, можливо, інкорпорацією до замку якоїсь частини старої забудови села Колищенці, яка вже на початковій стадії могла спричинити певні обмеження.

Сьогодні основна замкова споруда, значно ушкоджена часом,

становить видовжену в плані будівлю, розташовану майже впритул
 2-ий поверх.

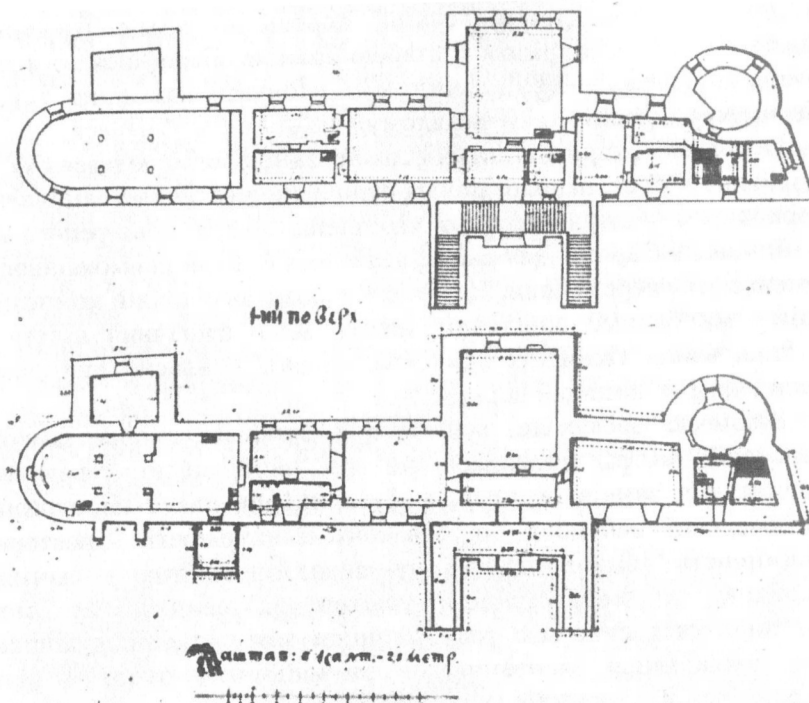

Рис. 29. Старокостянтинів. Плани 1-го та 2-го замкового комплексу.
 За О. Годованюк

до південної берегової лінії (рис. 30). Східну частину цієї будівлі
 творить замкова “домова” церква – відносно невеликий храм з
 напівкруглою абсидою (рис. 31). Конструкція храмового покриття
 вирізняється досить незвичною комбінацією циліндричного та
 хрещатих склепінь, які підтримуються чотирма колонами,
 розташованими в ряд поперек нави. Існуюча масивна прибудова
 до південної стіни церкви первісно, мабуть що, мала оборонне
 призначення у вигляді башти, але тепер покрита разом з церквою
 одним дахом і тому виглядає як її органічна об’ємно-просторова
 частина.

З західної сторони замковий корпус завершується круглою в

плані, двоярусною оборонною баштою, яка є доволі потужним

Рис. 30. Старокостянтинів. Загальний вигляд замку Острозьких з південного заходу. Фото автора. 2010 р.

архітектурним акцентом південно-західного рогу замкової території.

Зовнішню частину башти творить оборонний мур з двома ярусами бійниць для фронтального та флангового обстрілу. Внутрішня її частина інкорпорована до житлової зони замку, яка має план видовженого прямокутника з великим південним ризалітом. Зі сходу житловий корпус примикає безпосередньо до західного церковного притвору. А розташовані над притвором хори мали колись безпосереднє сполучення з другим поверхом резиденції.

Для такої досить стриманої композиції декількох зблокованих об'ємів дуже доречним виглядає вишуканий двоярусний аттик на кутовій оборонній башті та на тій частині резиденції, яка безпосередньо прилягає до неї. Перший ярус аттику виконано у вигляді ряду півколонок з невеличкими базами та капітелями. По горизонталі півколонки пов'язані активно профільованими гуртом

та карнизом. Другий ярус складається з ряду різновисоких

Рис. 31. Старокостянтинів. Замкова церква та дзвіниця.
Фото автора. 2010 р.

стовпчиків-фіалів з криволінійними простінками по верху, що надає споруді виразного пластичного силуету та забезпечує активну гру світла та тіні. Більш того, саме завдячуючи наявності цього аттика оборонна башта і частина житлового замкового корпусу сприймаються ззовні як єдиний архітектурний образ – дуже подібний до Луцької та Татарської надбрамних башт в Острозі. Подібним настільки відчутно, що мимоволі з'являється припущення про залучення до будівництва одного й того ж талановитого майстра.

Окремим і дещо незвичним прикладом замкового будівництва, ініційованого князями Острозькими, є потужна оборонна твердиня в Старому Селі поблизу Львова (рис. 32). Руїни цього замку, одного з найбільших за внутрішнім обширом у Західній Україні, і сьогодні вражають своїм просторовим масштабом в межах оборонних стін. І хоча майже два століття ця унікальна пам'ятка не мала постійного, дбайливого господаря і, здавалося б,

вже давно була приречена на цілковите небуття, її грубезні мур

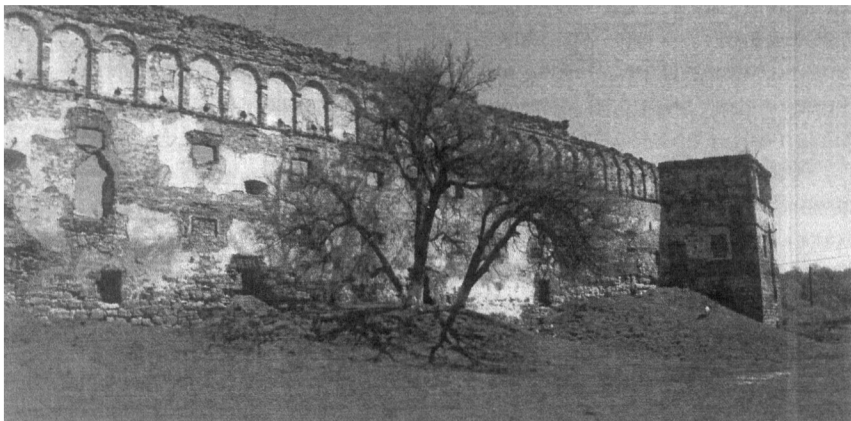

Рис. 32. Старе Село. Загальний вигляд замку Острозьких з північного сходу.
Фото автора. 2001р.

ще й досі випромінюють невидиму напругу войовничого, суворого минулого.

Передісторія появи фортеці в Старому Селі досить типова для оборонного будівництва литовсько-польської доби. Колись поблизу невеличкого села Черепинки – саме такою була первісна назва Старого Села, що простягнулося попід обома схилами видовженої природної улоговини, – проходив так званий “татарський” шлях на Львів, відомий віддавна ще як “волоський”. І не лише важкі купецькі підводи з різноманітним крамом рухалися цим традиційним, добре відомим шляхом. Це був ще й шлях, по якому на галицькі землі разом з татарськими загонами приходили смерть, грабунок і рабство для тисяч полонених. Ще до того моменту, коли дочка Яна Тарновського Софія (пом. в 1570 р.) внесла Старе Село в якості приданого в дім свого чоловіка, київського воєводи В.-К.К. Острозького, тут вже існував невеликий, але стратегічно дуже важливий дерев’яний замок, що здавна чатував південно-східні околиці Львова.

Звичайно, новий власник добре розумів не стільки цивільну, скільки воєнну потребу в цій оборонній споруді, хоча за своїми прямими обов’язками королівської служби зовсім не був пов’язаний з необхідністю забезпечення підходів до столичного

галицького міста. Тому мало ймовірно, щоб Острозький мав своїм наміром перетворити тутешній замок на свою постійну резиденцію. Тим не менш в 1584 році він розпочинає тут великомасштабне будівництво нового мурованого замку, який через низку несприятливих обставин і, головне, мабуть, через свої незвичайні розміри так ніколи і не був повністю завершений.

Хто був першим архітектором Старосізьського замку, про те історіографія поки що не дала відповіді. Скоріше за все, це був хтось з майстрів львівського цеху будівничих, серед яких на той час нараховувалося чимало досвідчених чужинців, переважно італійців. Однак, поза сумнівом, маршалок Волинської землі мав і власних “архітектів”, які були задіяні на новобудовах Острога, Дубно, Старокостянтинова та інших князівських міст.

Після смерті Василя-Костянтина Старосізьським замком почав опікуватися його старший син Януш, який до своєї смерті в 1620 році встиг значно просунути будівельні роботи. Про серйозність намірів Януша і складність поставленого завдання говорить зокрема той факт, що до керівництва мулярськими роботами і до проектування окремих башт замку він запросив згодом одного з провідних львівських архітекторів кінця XVI - першої третини XVII ст. Амбросія Прихильного.

Сталося так, що заслуга доведення Старосізьського замку до дієздатного стану належить Владиславу-Домініку Заславському (1618-1656) – онукові Януша Острозького по лінії його середньої дочки Єфросинії. Владислав-Домінік отримав Старе Село за умовами Острозької ординації і опісля того писався не інакше як князь Острозький та Заславський.

Згодом зусиллями наступних власників в 2-й половині XVII та на початку XVIII ст., перш за все родин Радзивилів та Сенявських, замок не раз ремонтувався та перебудовувався, а з його південної сторони була навіть влаштована ще одна, більш парадна в'їзна брама. Але засадничі риси замкового розпланування та архітектурного образу лишилися незмінними.

Про занедбаний стан, в якому перебував замок у 1687 році, досить повно говорить документальний опис, виконаний на прохання тогочасної його власниці Катерини Заславської-Радзивилової офіційним державцем Старого Села Миколаєм Стжалковським: “...Замок Старосізьський, з усіх боків вко-

захищений, починаючи від башти, що має в собі столову кімнату, аж до покоїв, котрі ще будівництвом не кінчені, до капустної (!? – П.Р.) башти: дахи всі над тією баштою та покоями, місцями впереміжку то одно-то двошарові, новими гонтами покриті, однак все те як решето і дір сила, через що лати і балки погнили, аж зі страхом по них ми ходили. В покоях же від тієї столової кімнати в башті вікно зрідка яке ціле, більшість з них гонтами чи то наполовину, чи то повністю забиті. В нижніх же покоях такий непорядок що ні печей, ні вікон немає, двері дуже такі собі, де теж наразі коні стоять; гною не міряно перед ними і перед цейхгаузом. Башта капустна, її середина не покрита і пивниця під нею почала западати, половину ж убезпечив щитами пан Стралковський для сипання збіжжя. Від тієї башти капустної аж до башти цибульної (!-П.Р.) ганків немає, так само аж до башти під нову браму. Башта цибульна розпалася надвоє, нічим не прикрита, руйнується, аж її двома дубами тепер щойно підперто. Башта над брамою, де є помешкання і ганок, розпалася в чотирьох місцях до половини..." [85, с. 534-535].

Втім, і до сьогоднішнього дня, незважаючи на значні руйнування, замок в Старому Селі не втратив своєї архітектурної автентичності, має статус пам'ятки архітектури національного значення. Його розпланування відповідає формі неправильного п'ятикутника, на всіх зовнішніх кутах якого були влаштовані оборонні башти, а шоста знаходилася приблизно посередині південної стіни. На жаль, збереглися лише три з них. Найцікавішою баштою безперечно є та, що зорієнтована у східному напрямку. Завдячуючи своєму прегарному пізньоренесансному аттику, вона органічно поєднує в своїй зовнішності грізну неприступність та стилістичну вишуканість архітектурного деталювання (рис. 33). Разом зі сліпою аркатурою по верху оборонних стін цей аттик виразно перегукується з іншими оборонними спорудами князів Острозьких.

Згадані вище замкові архітектурні комплекси в Острозі, Старокостянтинові та Дубно, не дивлячись на відчутні втрати і пізніші перебудови, в цілому непогано збереглися і дають досить повну уяву про характерні особливості замкового будівництва князів Острозьких. Гірша доля спіткала покинутий замок у Старому Селі, котрий тепер не використовується і перетворився

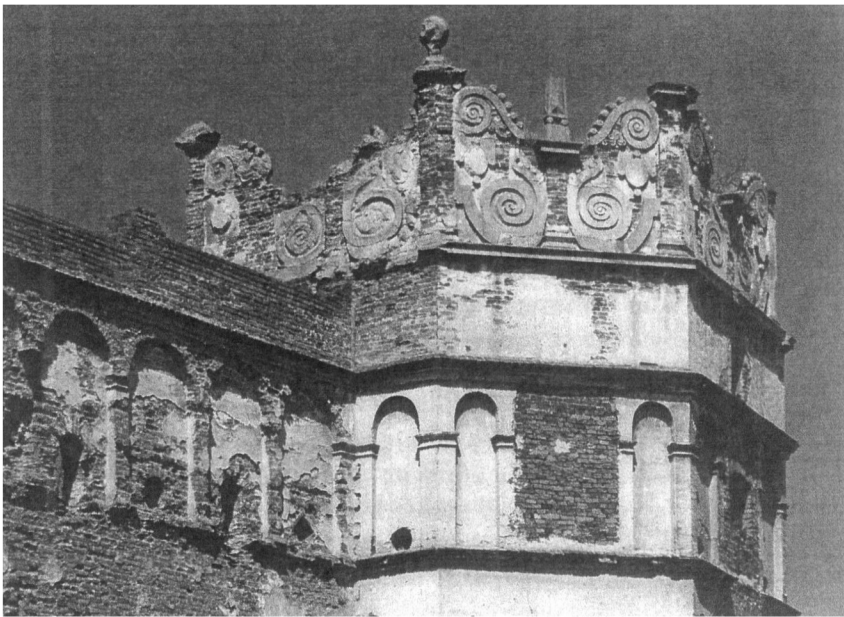

Рис. 33. Старе Село. Замок Острозьких. Фрагмент аттику східної башти.
Фото автора. 2001р.

фактично на одну величезну руїну – дуже мальовничу і сумну водночас. Проте ще більша кількість князівських замків втрачена майже повністю. Серед них потужні колись замки Звягеля, Полонного, Чуднова, Красилова, Острополя, Лабуня та багатьох інших міст та містечок. Лише при дуже уважному дослідженні місцевості, маючи під рукою давні карти та плани, можна встановити їх давнішню локалізацію, а часом і малопомітні сліди фізичного існування.

Втім, навіть у випадку повного знищення всіх наземних споруд, деякі старі “замчища” Острозьких ще й сьогодні справляють доволі сильне враження масштабом своїх земляних субструкцій. І можна лише пожалкувати, що наша уява, на превеликий жаль, може лише дуже приблизно воскресити невідомі нам образи, котрі як загадкові неясні видіння ховаються в півтім далекій минувшини. Одна з таких найпомітніших пам’яток – своєрідний замок-фантом – знаходиться на теренах

волинського Полісся в славному колись містечку Степань, відомому ще з давньоруської історії.

У 1511 році Степань разом з приданим Анни-Татіани Гольшанської поповнює і без того величезний домен князя Костянтина Івановича, котрий, як зазначалося у королівській грамоті, “...горла свого на противку неприятелей наших і накладов великих не жаловал” [66, с. 1120]. А тому за вислугу перед державою він отримує “замок Степань з містом і зо всіми волостьми” [66, с. 1129]. З 1574 по 1603 рік Степанський замок знаходився в руках київського воєводи князя Василя-Костянтина Костянтиновича, якому звичайно і приписується докорінна перебудова цього замку, хоча, не можна виключити, що його батько теж зробив свій поважний внесок в цю справу. На жаль, про те бракує докладної інформації.

Територія сучасного степанського “замчиська” має форму правильного прямокутника довжиною близько 95 та шириною майже 65 метрів (рис. 34, 35). Його східна довга сторона впритул підходить до русла Горині, а три інші сторони оточені ще добре

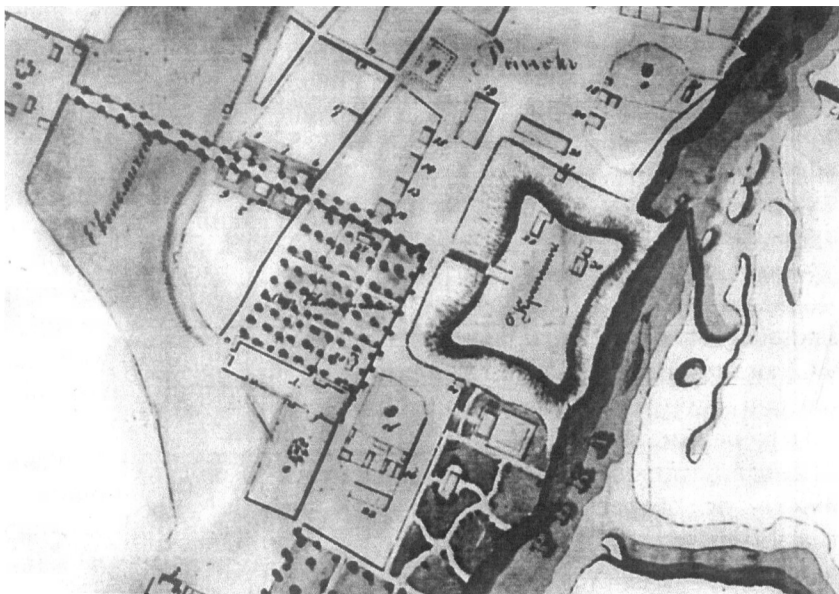

Рис. 34. Степань. План замку Острозьких на фрагменті плану міста. XIX ст.

Рис. 35. Степань. Загальний вигляд замку з правого берега Горині.
Малюнок Я.Г. Мюнтца

помітним ровом П-подібної в плані форми, більша частина якого поза всяким сумнівом має штучне походження. Єдиний в'їзд до замку знаходився колись приблизно посередині північної, більш короткої куртини, де через рів був влаштований місток з підйомною частиною. З усіх сторін, крім східної, територія замку була оточена високим земляним валом, який ще й сьогодні місцями сягає чотирьох метрів над рівнем дворової території. Додавши до цього виміру ще й п'яти-шестиметрову глибину захисного рову та чотири наріжних бастіони, можна легко собі уявити ступінь неприступності замку в найкращі його часи, коли земляні споруди доповнювалися ще й оборонними мурами по всьому периметру.

Від внутрішньої забудови степанського замку нині практично нічого не збереглося, хоча в ХІХ столітті дослідники ще фіксували окремі фрагменти стін в західній частині замкового подвір'я. І лише дуже скромні фрагменти цегляної кладки давнішої в'їзної брами та напівзасипані рештки підземних казематів мовчки ніби дивляться на нас невидимими очима з

далекого минулого.

Узагальнюючи характерні особливості замкового будівництва князів Острозьких, варто зробити наголос на двох прикметних обставинах.

По-перше, саме в цій сфері князівських будівельних інвестицій замовники ніколи не обмежували себе в необхідних видатках, оскільки фактично йшлося про питання життя і смерті як для них особисто, так і для підвладного їм цивільного населення міст та сіл Острожчини. А позаяк у ті часи на Волині практично не було рівних їм за матеріальними, людськими та фінансовими ресурсами, то й вибудовані ними замки вирізнялися своїми розмірами й неприступністю.

По-друге, мілітарна сутність замкових споруд для князів Острозьких ще не означала нехтування архітектурно-художньою стороною будівництва. Навпаки, оборонна потуга і адміністративний статус цих численних оборонних осередків дивним чином поєднувалися зі стилістичною вишуканістю і якимось нездоланим потягом до прекрасного. Порівнюючи найбільш відомі замкові комплекси Західної України пізнього середньовіччя, не можна не помітити виразних самобутніх рис в архітектурному формотворенні князівських твердинь. Насамперед ця спільність стосується активного використання аттикових завершень на оборонних спорудах, які легко упізнаються і, очевидно, належали до улюблених архітектурних мотивів князівської родини.

ХРАМИ ТА МОНАСТИРИ

*Церкву збудую з двома верхами,
З трьома верхами, з двома оконці
З народної пісні*

Зважаючи на надзвичайно важливу роль церкви в усіх сферах суспільного життя, спорудження нових храмів, фундація монастирів, щедрі пожертви на церковні прикраси, опіка церковних братств завжди були невід'ємною складовою благодійної діяльності суспільної еліти. Поряд з величезними фінансовими та трудовими ресурсами, які витрачалися шляхтою на спорудження замків та укріплення міст, храмове та монастирське будівництво також залишалося об'єктом її постійної уваги та матеріальної підтримки. Не була винятком і князівська династія Острозьких, яка залишила по собі цілу низку унікальних пам'яток сакрального зодчества.

Першу позицію в колективній храмовбудівній спадщині князівської династії Острозьких безумовно обіймає замкова церква Богоявлення в Острозі (рис. 36). Це є унікальна, значною мірою знакова споруда як з огляду на її своєрідні архітектурні риси, так і на особливий її статус головного родинного храму родини Острозьких. Цей храм - промовистий символ приналежності князівської династії до православної віри впродовж багатьох поколінь.

Церква ця є незаперечною архітектурною доміантою замкового ансамблю. Розташована вона біля північної бровки замкової території і традиційно зорієнтована вівтарною частиною на схід. Про час спорудження храму Богоявлення, на жаль, немає жодних прямих документальних свідчень, що спричинило суттєві розбіжності стосовно цього питання в дотеперішній історіографії. Всі вони зводяться до двох основних версій.

Перша бере свій початок від Ігнатія Стебельського, ченця василіанського ордену, автора відомої "Генеалогії княжат на Острогу Острозьких", вперше виданої у Вільно в 1783 році. Не

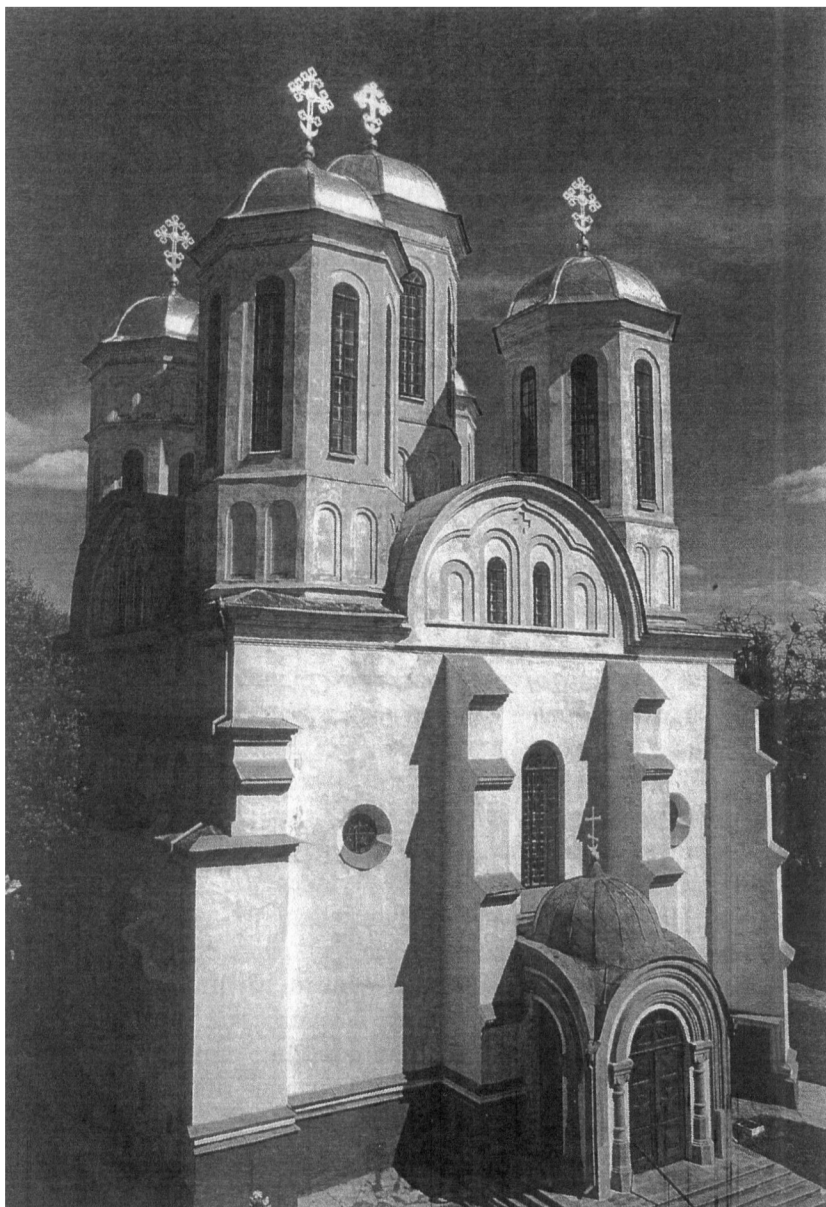

Рис. 36. Острог. Замкова Богоявленська церква.
Загальний вигляд з північного заходу. Фото автора. 2008 р.

наводячи ніяких документальних підтверджень, а отже користуючись, вочевидь, поширеними історичними переказами, Стебельський пов'язує будівництво “мурованого” храму Богоявлення з ім'ям князя Василя Федоровича (Красного), який, окрім того, “немало замків і фортець оборонних побудував” [112, с.48]. В подальшому ця версія була беззастережно сприйнята багатьма авторами: у 1847 році –Я. Перлштейном [46, с. 139], у 1864 –Л. Рафальським [55, с. 5], у 1876 –М. Максимовичем [33, с.172], у 1889 –М. Теодоровичем [70, с. 637], в 1897 році –А.Ярушевичем [84, с.110] та багатьма іншими російськомовними дослідниками та публіцистами XIX століття. Таким чином, “м'яка” гіпотеза Стебельського з часом набула настільки значного поширення, що перетворилася на своєрідну атрибутивну аксіому. Завдяки численним реплікам вона продовжила своє життя і в новітньому українському архітектурознавстві, зокрема в працях Г.Логвина [30, с. 194], О.Годованок [10, с. 80; 11, с. 15-16] та інших. Не оминула в свій час зваба легкої відповіді і автора цих рядків [63, с.81]. Така інтуїтивна схильність до цієї версії не в останню чергу пов'язувалася, на нашу думку, із зрозумілим бажанням “архаїзувати” цю архітектурну пам'ятку, віддалити подальше в минуле.

Однак згодом поряд з гіпотезою Стебельського з'явилася інша версія більш пізнього датування Богоявленського храму, яка пов'язує його спорудження з ім'ям онука Василя Красного князя Костянтина Івановича, а це майже сто років різниці в часі. Вперше вона отримала розгорнуте обґрунтування в дослідженні краківського мистецтвознавця В. Луцкевича, опублікованому в 1886 році [105]. Висновки В. Луцкевича ґрунтувалися головним чином на натурному обстеженні пам'ятки, на конструктивних та стилістичних порівняннях з тогочасними будівлями в Литві та Польщі. І якщо Я. Перлштейн та його послідовники трактували виявлену на руїнах дату “1521” як фіксацію прибудови до храму північної оборонної стіни, то В. Луцкевич досить переконливо пояснює її як “...замір перебудови князем Костянтином усього замку, а її початком було спорудження церкви” [105, с.89]. Водночас таке пояснення не заперечувало існування набагато давнішого дерев'яного храму-попередника, приблизно на тому ж самому місці замкової території.

Висновок В. Луцкевича згодом був підтриманий такими

відомими польськими дослідниками як Ст. Кардашевич [94, с. 147-148], К. Молендзинський [106, с. 23], Я. Гофман [91, с. 17] та іншими. Вже в сучасну добу українські дослідники Острогіани також стали на бік другої версії [див., наприклад: 8, с.10; 76, с. 27; 60, с. 77-78 та ін.].

Не вдаючись до детального співставлення всіх історичних фактів на користь спорудження Богоявленської церкви саме Костянтином Івановичем, слід, на нашу думку, наголосити три визначальні обставини.

По-перше, це матеріальні та фінансові можливості фундатора щодо забезпечення необхідних видатків на спорудження такої дуже витратної будівлі. Ні його батько, ні дід такими можливостями, очевидно, не диспонували, адже саме князю Костянтину Івановичу належить головна заслуга створення потужних економічних підвалин дому Острозьких [81, с. 94-95].

По-друге, зовсім не випадково силует п'ятибанного храму вперше з'являється на родинній печатці у 1526 році. Очевидно, що підставою для появи такої зображення на печатці стало спорудження мурованої замкової церкви, скоріше за все – невдовзі після завершення основних будівельних робіт.

По-третє, саме князь Костянтин Іванович, майже сім років перебуваючи в московському полоні (1500-1507), не міг не бачити і як людина глибоких православних переконань не оцінити тих архітектурних новацій, що мали місце в сакральній забудові московського Кремля в кінці XV - на початку XVI ст., а саме: храмів Успіння (1475-1479), Благовіщення (1484-1489) і особливо Архангельського собору (1505-1508), задуманого московським царем Іваном III як великокнязівська усипальниця. Процес спорудження останнього італійцем Алевізом Новим Костянтин Острозький міг спостерігати на власні очі. І хоча невдовзі його втеча з Московії засвідчила, м'яко кажучи, відсутність будь-яких симпатій до тамтешньої влади, велична архітектура нових московських церков не могла не надихнути православного волинського князя на спорудження чогось подібного, "благочестивого" у своєму родинному Острозі. Тим більше, що будівництво нового острозького собору було водночас ще й дуже дієвим виявом підтримки православної віри у Великому князівстві Литовському, оскільки саме у ці роки У Великому князівстві

Литовському були запроваджені обмеження на будівництво нових мурованих церков.

Доречно зауважити також, що на тлі тогочасного литовсько-московського протистояння кореляція архітектурної спадщини литовського гетьмана Костянтина Івановича в Острозі і великого князя Василя Івановича в Москві не видається випадковою. Поширена тоді традиція ставити нові храми і монастирі в ознаменування великих ратних перемог вилилася, наприклад, у заснування поблизу Москви Ново-Дівочого монастиря на честь взяття Смоленська, – знову ж таки з масивним п'ятибаневим Смоленським собором (1525 р.). Очевидно, що в свою чергу великі воєнні здобутки князя К.І.Острозького, особливо 1514 р. під Оршею та 1527 р. на Ольшаниці теж могли спонукати його до аналогічних богоугодних справ.

Ризикнемо зробити припущення, що спорудження Богоявленської церкви згідно тогочасної традиції стало виконанням обітниці литовського гетьмана князя Костянтина Івановича, яку він узяв на себе перед початком стратегічно важливої Оршанської битви у випадку її успішного перебігу, а саме –збудувати величний храм. Як відомо, ця битва завершилася для литовського гетьмана блискучою перемогою над московським військом.

Саме така передісторія Богоявленської церкви видається нам більш реалістичною від існуючих пояснень її спорудження як свідомої спроби прямого відродження давньоруської храмобудівної традиції [78, с. 156]. Дійсно, ця пам'ятка значною мірою запозичує давньоруський об'ємно-просторовий устрій п'ятиверного хрещатобаневого храму. Але скоріше, все-таки, це відбулося за посередництвом тогочасного московського досвіду або, принаймні, під сильним його впливом.

Нарешті, в цьому контексті доречно торкнутися і суто конструктивної можливості "перебудови" цілої північної стіни вже нібито існуючої церкви задля її пристосування до оборони. Подібна реконструктивна акція справді виглядала би вкрай ризикованою з технологічної точки зору.

Без сумніву, саме Богоявленський храм мав на увазі український поет доби Відродження Симон Пекалід (Пенкальський, Пенкаля) в одному зі своїх панегіричних віршів про князя Костянтина Івановича Острозького [75, с. 52]:

*З куполом круглим великий собор збудував він на славу,
Господа Бога єдиного щоб прославити достойно.
Там збудував, де швидко води Вілії в Горинь впадають.
Міста прикрасо! Який же приніс тебе час нам щасливий.*

Близько ста років православний Богоявленський храм був справжньою окрасою не лише замку та міста Острога, але й вважався найпомітнішою церковною новобудовою цілої Волині. Власне, не було рівних йому і на теренах Галичини та Поділля. Лише в середині XVI ст. у Львові з'являється архітектурний твір подібного мистецького рівня – руська Успенська церква. Деякий час Богоявленський храм навіть був кафедральним собором Луцько-Острозької єпископії.

Подальша доля Богоявленської церкви була зумовлена тією несприятливою обставиною, що після припинення чоловічої лінії Острозьких замок дістався Анні-Алоїзі. Внаслідок її скандально відомого конфлікту з православним населенням Острога у 1636 році вона розпорядилася зачинити Богоявленську церкву, очевидно, не без спонукання та підтримки єзуїтських отців. Як виявилось згодом, – майже на два з половиною століття. Зрозуміло, що без відповідного використання за прямим призначенням та без дбайливого догляду храм був приречений на поступову, однак невідворотну руйнацію.

Стародавні документи добре ілюструють послідовні етапи цього сумного процесу. Зокрема, в ревізії 1654 року сказано наступне: “...церква велика мурована, з однієї сторони двері залізні, а з іншої немає і вся спустошена” [33, с. 139]. Ревізія 1690 року свідчить про продовження занепаду: “Всередині замку церква старосвітської архітектури, але гарна, мурована за східним зразком, пуста. Склепіння в ній вже провисають, значна частина їх впала, бо без даху. Рятунку термінового потребує, аби вся не завалилася. Особливо надгробок князя Олександра Острозького мармуровий, добре... зроблений. Він мало ще пошкоджений, потрібно було би його швидко з церкви винести ... Бо склепіння, що вальються, розтrophить його в ніщо ...” [43, с. 144]. Нарешті, варто зацитувати опис дослідника історії і старожитностей Волині Л. Рафальського від 1864 року: “...Стіни, які відокремлювали бічні частини від головного вівтаря, вже завалилися. Така сама доля дісталася одній з

передніх колон, що підтримувала склепіння; від цього останнього і сліду не лишилося, а з п'яти бань головної немає, від південно-західної є лише рештки, а від інших трьох в наявності тільки остови двох, ніби як задля того, щоби по ним можна було уявити форму вже зруйнованих” [55, с. 6]. Не менш красномовними є також декілька старих гравюр та фотографій з ХІХ ст. із зображеннями мальовничих і водночас трагічних руїн (рис. 37).

Рис. 37. Острог. Руїни замкової Богоявленської церкви. Фото 1880-х рр.

У 1886 році російська влада після довгих вагань вирішила нарешті розібрати рештки руйнованих конструкцій (за винятком північної стіни) і спорудити новий храм, який мав би відтворити свого попередника. В цілому відбудовчі роботи були завершені в 1889 році.

Основна умова відбудови церкви була дотримана. Новий Богоявленський храм повністю успадкував об'ємно-планувальну структуру втраченого прототипу – майже квадратну в плані центральну основну частину з чотирма опорними стовпами, до якої зі сходу прилягали три різновеликі, півкруглі апсиди – помітно нижчі від основного об'єму (рис. 38). Були збережені й інші характерні риси: п'ять бань на високих восьмигранних барабанах з видовженими вікнами та “сліпими” арочними нішами, потужні контрфорси з уступами на південній та західній стінах. Єдиним надземним елементом, що залишився від старого храму, стала нижня частина північної стіни з бійницями, яка надавала колишній церкві особливого оборонного характеру і входила в систему зовнішніх замкових укріплень.

Разом з тим проект відбудови (архітектор В.Токарев) було складено з суттєвими відхиленнями стосовно окремих архітектурних фрагментів старої церкви. Зокрема, були помітно подовжені в східному напрямку всі три апсиди, до головного входу був прибудований надуманий ганок з “візантійською” стилістикою, дещо змінено пропорції підбанників. А головне, нова церква втратила оригінальне готичне деталювання, яке надавало їй своєрідного художнього присмаку. Це портали обох входів, обрамлення і заповнення віконних отворів зі стрілчастими завершеннями, незвичайне профілювання цокольних і карнизних гяг. Трипелюстковий абрис первісних фронтонів, що закривали торці склепінь центральної нави та трансепту, замінено на спрощені півциркульні.

Важко сказати тепер, чим були спричинені всі ці очевидні відхилення, добре помітні у співставленні із фотознімками храмових руїн. Чи то давався взнаки брак матеріальних та фінансових ресурсів, чи то було свідоме намагання приховати готичні впливи. Як би там не було, але у підсумку новий Богоявленський храм втратив неповторний шарм дивного симбіозу східної та західної архітектурних традицій. Він перетворився по

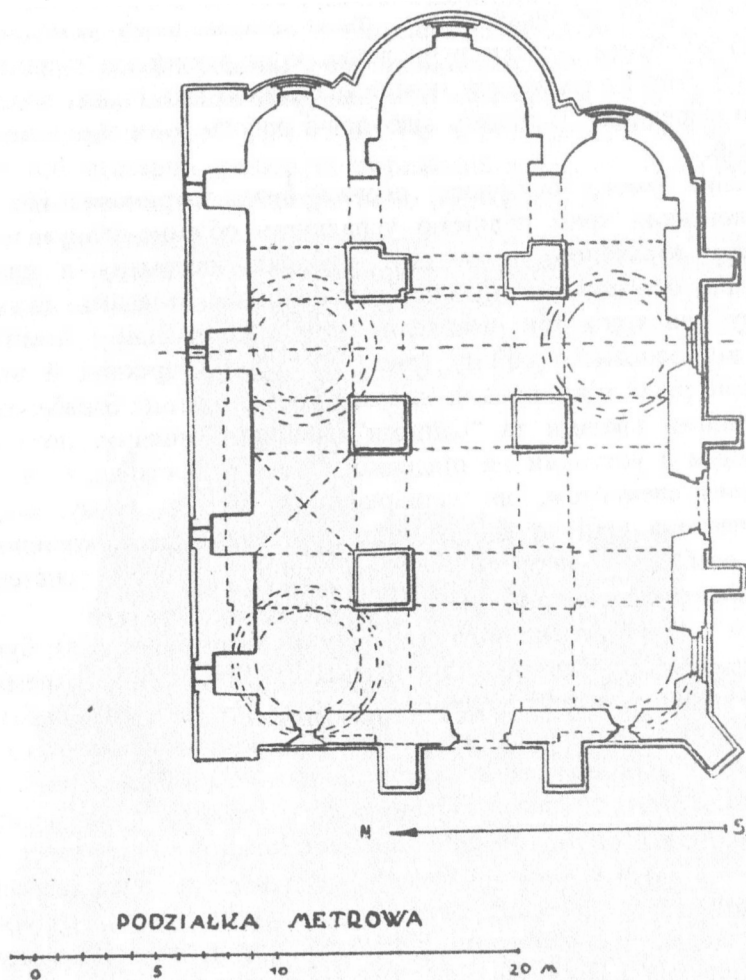

Рис. 38. Острог. План Богоявленської церкви.
За обмірами арх. Григоренко. Сер. XIX ст.

суті своїй на якийсь позачасовий, аморфний парафраз “на задану тему” разом з цілковитим нехтуванням чи то нерозумінням того, що православна церковна архітектура Острозьких в Острозі і російського царя Івана III в Москві це було далеко не одне і те ж. Тому видається цілком справедливим висновок О. Годованюк про

те, що після “відновлення” ця унікальна пам’ятка культового будівництва Волині фактично припинила своє існування [12, с.48]. Додамо, що натомість з’явилася нова “пам’ятка” кінця XIX ст., яка добре унаочнює тогочасне розуміння цілей та методів реставраційної справи на українських теренах під берлом двоглавого орла.

Майже одночасно із будівництвом замкової Богоявленської церкви в Острозі старіючий Костянтин Іванович споруджує ще один п’ятиверхий храм – церкву Св. Трійці в сусідньому Межирічі, яка входить сьогодні до складу добре відомого монастирського ансамблю (рис. 39). Це є дещо менша за розмірами і скромніша за архітектурним опорядженням храмова споруда. Однак її характерні композиційні риси настільки споріднені з Богоявленською церквою, що допустимим може бути визначення цієї сакральної споруди як своєрідної “репліки” острозького храму, не кажучи вже про високу імовірність залучення до будівництва обох храмів одного і того ж архітектора.

Про конкретні обставини і дату будівництва межирічської церкви Св. Трійці ми знаємо ще менше. Найпоширенішою версією знову ж таки є інформація хроніста І. Стебельського про те, що вона нібито споруджена сином Василя Красного князем Іваном Васильовичем [112, с. 50], тобто, з огляду на рік його смерті (1466 р.), приблизно в середині XV ст. І знову ж таки практично всі вітчизняні автори XIX – початку XX ст. апіорі запозичували таке датування, яке нібито добре пояснює і архітектурну спорідненість межирічського та острозького храмів.

В останні роки висувалося припущення про будівництво Троїцької церкви в Межирічі князем К.І. Острозьким [44, с. 206], тобто аж ніяк не в середині XV ст. Ще раніше К. Молендзинський, автор ґрунтового монографічного дослідження на тему “Пофранцисканський монастир в Межирічі Острозькому”, підкреслив складність точного датування межирічської пам’ятки. Тому він обмежився лише загальним зауваженням, що церква Св. Трійці “повстала пізніше від собору Богоявлення в Острозі... однак значно раніше від решти монастирських споруд, фундованих в перші роки XVII ст.” [106, с. 29]. Нарешті, слід однозначно заперечити і зовсім безпідставний висновок С. Кардашевича, який фактично синхронізував у часі будівництво власне церкви та інших

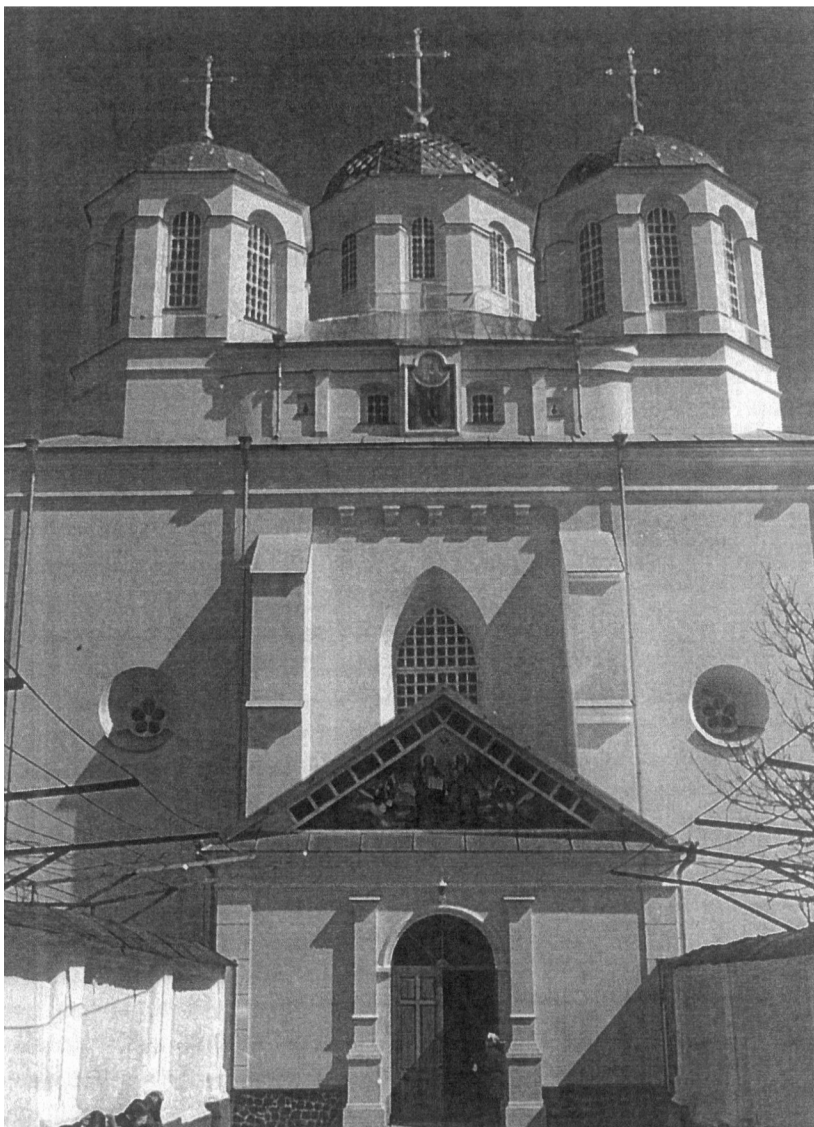

Рис. 39. Межиріч. Західний фасад Троїцької церкви.
Фото автора. 2001 р.

монастирських споруд [95, с. 206]. Важливе значення для уточнення часу будівництва храму має віднайдення документальних свідчень про надання нових пожертв Межирічському монастирю саме князем К.І. Острозьким, датованих 12 березня 1523 роком [76, с.27]. Такі надання, як відомо, в той час часто були одним з основних способів створення сталого джерела доходів для фінансування будівельних робіт.

Отже, підсумовуючи існуючі розбіжності стосовно датування церкви Св. Трійці в Межирічі і беручи до уваги важливі зовнішні обставини, пов'язані з майновою консолідацією чи, навпаки, розпорошеністю дому Острозьких у XVI ст., можна вважати найбільш вірогідним факт будівництва цього храму під патронатом князя Костянтина Івановича в 1520-і роки, тобто незадовго до його смерті. Можна також досить впевнено стверджувати, що будувалася ця церква саме як головний монастирський храм і аж ніяк не парафіяльний. Видається також дуже вірогідним, що будівництво обох храмів – острозького Богоявленського та межирічського Свято-Троїцького – могло навіть якоюсь мірою синхронізуватися у часі. Також дуже схоже на те, що будівництво здійснювалося під керівництвом одного й того ж майстра, який однаково добре розумівся на особливостях православного храмобудування і на формотворчому арсеналі пізньої готики, все ще популярної на той час.

Сімейні і майнові негаразди, які розпочалися в родині після смерті князя Костянтина Івановича в 1530 році, очевидно, вже не могли негативно вплинути на будівництво обох цих храмів. Тобто, на цей момент в цілому вони вже були завершені, хоча, можливо, розбудова межирічського монастиря тоді так і не змогла піднятися до рівня цілісного архітектурного ансамблю.

На відміну від Богоявленського храму в Острозі, який дійшов до наших днів лише у вигляді повномасштабної “копії”, більш-менш подібної до втраченого оригіналу, межирічська церква Св. Трійці в цілому непогано зберегла свою архітектурну автентичність. В той же час засаднича архітектурна близькість обох цих храмів добре помітна і відразу кидається у вічі. Бачимо однаковий хрещатобаневий принцип побудови об'ємно-просторової композиції, план основних об'ємів наближений до квадрату, покриття підтримується чотирма внутрішніми опорними стовпами. І тут і там маємо три

вівтарні апсиди, які значно нижчі від основного об'єму, дуже схожі зовнішні контрфорси з уступами, подібні форми високих стрілчастих вікон. І головне, в обох храмах спостерігаємо аналогічне висотне розкриття храму шляхом влаштування п'яти глав на схожих восьмигранних підбанниках.

Щоправда, помітні і певні відмінності, які в першу чергу були зумовлені різним статусом споруд.

Церква Св. Трійці – дещо скромніша за своїми розмірами. Її гранчасті підбанники значно нижчі. Скромнішим є і архітектурне деталювання. Особливо це стосується оформлення вікон, цоколя, карнизів, декоративних членувань барабанів. Слід зазначити також і виразні сліди пізніших перебудов межирічського храму, що мали місце на початку XVII ст. при його пристосуванні до потреб новозаснованого францисканського монастиря. Так, замість лучкових фронтонів закомарного типу, що колись прикривали торці склепінь головної нави та трансепту, в міжбарабанному просторі згодом з'явилися суцільні стінки, перекриті на чотири сторони плоским дахом. Через це бані разом з підбанниками втратили свої стрункі пропорції, а тому у порівнянні з острозькою Богоявленською церквою вони виглядають дещо заниженими і важкуватими.

Тим не менш, в будь-якому випадку ці дві церкви з повним правом можна вважати найцікавішими взірцями української сакральної архітектури початку XVI століття. А якщо розглядати їх в контексті архітектурної спадщини України загалом, то, безумовно, їх слід віднести до так званих “знакових” пам'яток першорядної ваги, сукупність яких утворює неоціненний генофонд вітчизняного зодчества. І хоча імена тих талановитих майстрів (чи то майстра), які створили ці два унікальних храми, мабуть, ніколи не будуть відкриті, нам добре відоме ім'я замовника – князя Костянтина Івановича Острозького. Саме його мистецький смак і глибоке розуміння високого призначення храмовбудівного мистецтва в контексті свого часу стали тим наріжним каменем, без якого поява цих самобутніх споруд була би просто неможливою.

З точки зору історико-генетичної слід окремо наголосити на художньо-семантичній полівалентності обох храмів, а саме на органічному поєднанні в них яскраво вираженої давньоруської традиції, хоча і дещо модифікованої, з традицією європейською в її

пізньоготичних проявах, особливо помітної в острозькій церкві Богоявлення. Перший чинник, безумовно, був опосередкований тогочасними храмовбудівними новаціями Москви, другий – попереднім досвідом польської архітектури, зокрема, активною розбудовою краківського Вавеля. Внаслідок такого симбіозу з'явилася нова мистецька якість, властива саме для цього географічного регіону і саме для цього конкретного замовника.

Після майнового поділу Острожчини в 1603 році Межиріч дістався Янушу Острозькому, який на той час вже відійшов від батьківської православної віри. Перекопаний римо-католик з європейською освітою, він, звісно, докладав всіляких зусиль задля зміцнення позицій своєї конфесії у своїх володіннях. Важливим засобом для цього стало заснування нових католицьких монастирів (кляшторів) та костелів. Однією з перших таких акцій можна вважати передачу межирічської церкви Св. Трійці чернечому ордену францисканців і спорудження тут їхнього монастиря.

В основу архітектурно-просторової композиції нового францисканського монастиря було покладено чіткий і виразний задум, який передбачав прибудову до костелу, тобто до колишньої Троїцької церкви, з обох боків симетричних двоповерхових об'ємів з чернечими келіями на другому поверсі та допоміжними приміщеннями на першому (рис. 40). На зовнішніх кутах прибудов були влаштовані круглі наріжні башти в три яруси, з яких два нижніх відповідали першому та другому поверхам. Третій, горішній ярус отримав склепіння еліптичного профілю, які були покриті гострими конусоподібними дашками-наметами.

Чоловий фасад колишньої церкви і західні фасади келій були виведені в одну площину, утворюючи симетричну архітектурну композицію (рис. 41). Домінуюча композиційна роль п'ятибаневого храму, який зберіг усі свої визначальні архітектурні риси, підкреслювалася порталом головного входу. Обидві монастирські прибудови отримали свої автономні входи, теж акцентовані порталами – скромними за розмірами, але дуже вшуканими за деталюванням.

Рис. 40. Межиріч. Загальний вигляд Троїцької церкви та пофранцисканських келій з північного заходу. Фото автора. 2006 р.

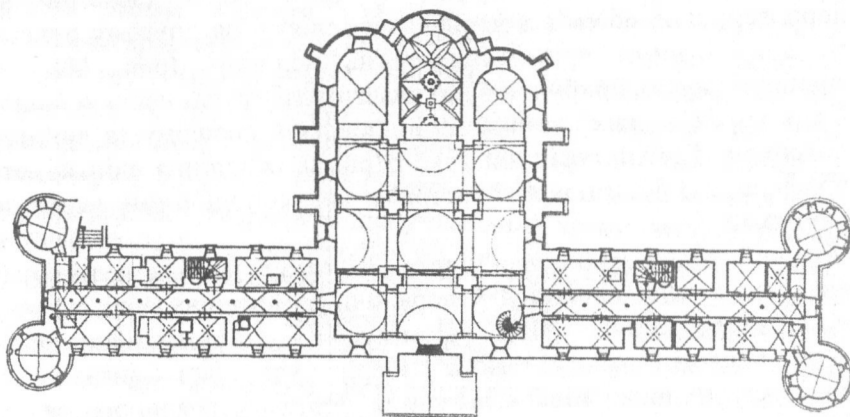

Рис. 41. Межиріч. План Троїцької церкви та 2-го поверху келій.
За обмірами інж. Сенницького. 1930-і роки

Споруджуючи францисканський монастир, невідомий майстер⁴ дуже вдало оперує чіткими ренесансними засобами формотворення в зовнішньому та внутрішньому опорядженні. Особливою довершеністю вирізняються вищезгадані дверні портали келій – північний та південний, –ордерний устрій яких складається із вдало спропорціонованих баз, канелюрованих пілястр, розвинутого антаблементу та “розірваних” трикутних фронтонів, поле яких прикрашав князівський герб (рис. 42). На жаль, сьогодні чіткість архітектурних деталей вже помітно втрачена через недостатню атмосферостійкість пісковика, з якого вона були вирізьблені. Ще більше “запливли” їх контури після пофарбування пісковика звичайною фарбою (!) під час нещодавніх ремонтних робіт.

З таким само глибоким розумінням стриманого ренесансного формотворення влаштовані віконні обрамлення першого та другого поверхів – переконливе свідцтво того, що кращі зразки італійського ренесансу, особливо флорентійського походження, були добре відомі запрошеному архітектору.

Відносно непогано збереглися і окремі фрагменти внутрішнього архітектурного опорядження окремих приміщень чернечих келій, особливо північного крила. Звертають на себе увагу, наприклад, оригінальні нервюрні склепіння в колишніх приміщеннях бібліотеки та рефекторію. В якості замкового каменя в конструкції склепінь бачимо соковиті різьблені розети, обрамлені прямокутною рамою з іоніків та бусів.

Знайомлячись сьогодні з межирічським монастирем, не можна обійти і його зовнішні укріплення, які надають монастирю характер неприступної фортеці. Оборонний кордон складається з чотирьох наріжних башт, вхідної башти-дзвіниці та високого суцільного муру, що утворює в плані неправильну трапецію (рис. 43). Окрім суто утилітарної оборонної функції монастирські стіни та башти водночас мають ще й важливе естетичне покликання, виступаючи самостійною складовою частиною архітектурного образу усього монастирського ансамблю.

⁴Виходячи з архітектурно-стилістичних аналогій у потрактуванні окремих архітектурних деталей межирічського монастиря та королівського арсеналу у Львові (архітектор Павло Гродзинський), можна висловити припущення про причетність цього майстра до будівництва в Межирічі.

Рис. 42. Межіріч. Портал північного корпусу келій. Фото автора. 1987 р.

Шестигранні в плані наріжні башти розчленовані по висоті на три яруси активним горизонтальним профілюванням, доповненим місцями геометричним орнаментом, виконаним в техніці сграфіто. Якщо площини стін першого ярусу мають лише бійниці для кругового обстрілу, то другий ярус вже розчленовується на окремі

площини завдяки рустуванню зовнішніх ребер. Ще більш імпозантно виглядає аттик третього ярусу з лаконічними пілястрами, що переростають над вінцевим карнизом в невисокі, подібні до обелісків стовпчики, які в свою чергу поєднуються в суцільний ряд завдяки криволінійним парапетам з невеличкими волютами.

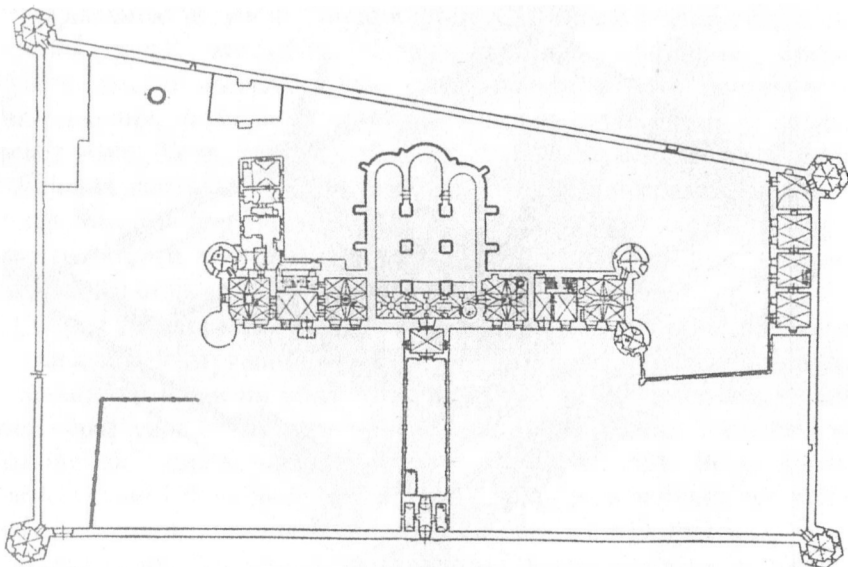

Рис. 43. Межиріч. Схема генерального плану пофранцисканського монастиря. За обмірами інж. Сенницького. 1930-і роки

Основні прясла оборонних мурів монастиря відносно невисокі. І по висоті, і по профілюванню свого карнизу вони майже точно припасовані до першого ярусу наріжних башт. Трохи вище підіймаються лише мерлони – зубцеподібна конструкція по верху стіни, яка за своєю первісною функцією призначалася для укриття оборонців від обстрілу ззовні. Щоправда, доволі примхлива ритміка цих засобів пасивної оборони, наводить на думку про те, що архітектор все-таки більше переймався цілями суто мистецькими, аніж міліарними потребами.

І це дійсно так. Ніби велетенською коштовною рамою стіни та башти обіймають з усіх боків монастирське подвір'я і усю внутрішню забудову. Все це разом утворює величну і неповторну

архітектурну “картину” (рис. 44). Втім, добре роздивитися її можна лише або з башти-дзвінниці, що не завжди є можливим, або з верхніх точок узвишшя на півночі села, що завжди пов’язане з потребою осилити доволі крутий підйом. Однак винагорода у вигляді чудового краєвиду буде гарантована.

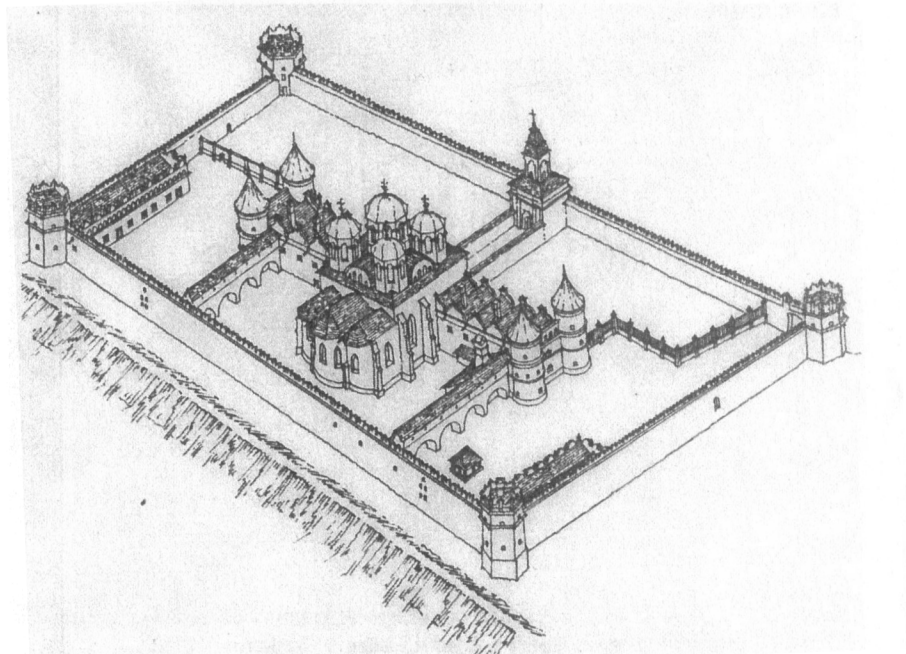

Рис. 44. Межиріч. Загальний вигляд пофранцисканського монастиря.
Графічна реконструкція О. Годованюк

Спорудження францисканського монастиря в Межирічі з залученням вже існуючої Троїцької церкви, включаючи нові корпуси келій, потужні оборонні мури та башти, було здійснене фактично за один етап протягом 1606-1612 років. Окрім того, зсередини до монастирських стін трохи згодом були прибудовані декілька допоміжних приміщень, а в північно-східній частині монастирської території влаштовано величезний колодязь, який зберігся до нашого часу. Ця межирічська пам’ятка не раз ставала об’єктом ворожих збройних нападів, руйнівної сили природної стихії та нищівних пожеж. У 1850 році тут ще проживало 20

монахів-францисканців, які мали велику бібліотеку, чимале господарство. Це була одна з найпомітніших чернечих католицьких осель на теренах Південної Волині. Але з відомих політичних міркувань царська адміністрація в 1856 році зачиняє монастир і передає його в православне відомство.

Довгий час монастирський храм Св. Трійці був звичайною парафіяльною церквою. Лише в кінці XX ст. цей значно підупалий архітектурний ансамбль знову отримав офіційний статус православного монастиря, що стало початком його поступового відродження, позитивні наслідки якого вже сьогодні є досить помітними. Хоча разом з появою акуратно пофарбованих стін, забілених порталів і лиштв, розмальованих зірочками бань десь у підсвідомості ворухнеться затамоване відчуття якоїсь прикритої втрати, втрати того невидимого ореолу, який витає над кожною пам'яткою старовини і називається “духом часу”.

Серед значної кількості монастирів, заснованих з ініціативи та за фінансової підтримки Острозьких особливе місце належить старовинній чернечій обителі в Дермані – тепер невеликому селі, яке через своє дуже мальовниче положення колись називали не інакше як “королевою волинських сіл” (рис. 45). Воно дійсно невимушено і привільно розкинулося серед мальовничих пагорбів, всього в якихось двадцяти кілометрах на захід від Острога.

Заснування Дерманського монастиря часто пов'язують з ім'ям острозького князя Василя Красного, котрий нібито монастирську “...церкву і дзвіницю мурував і сам на закладанні був і всього монастиря Дерманського фундатор” [49, с. 92]. Однак слід зауважити, що цей часто цитований запис з монастирського пом'яника відноситься до XVII ст. і тому за відсутності інших першоджерел не може вважатися цілком надійним доказом монастирської фундації саме в середині XV ст. На наш погляд, більш імовірним видається заснування монастиря з ініціативи онука Василя Красного князя Костянтина Івановича, який отримав Дермань у своє володіння в 1497 році. Через два роки він дарує гутешньому Троїцькому монастирю книгу повчань патріарха Каліста, а в 1507 році, тобто відразу після свого повернення з московського полону, ще й рукописне Євангеліє [76, с. 27].

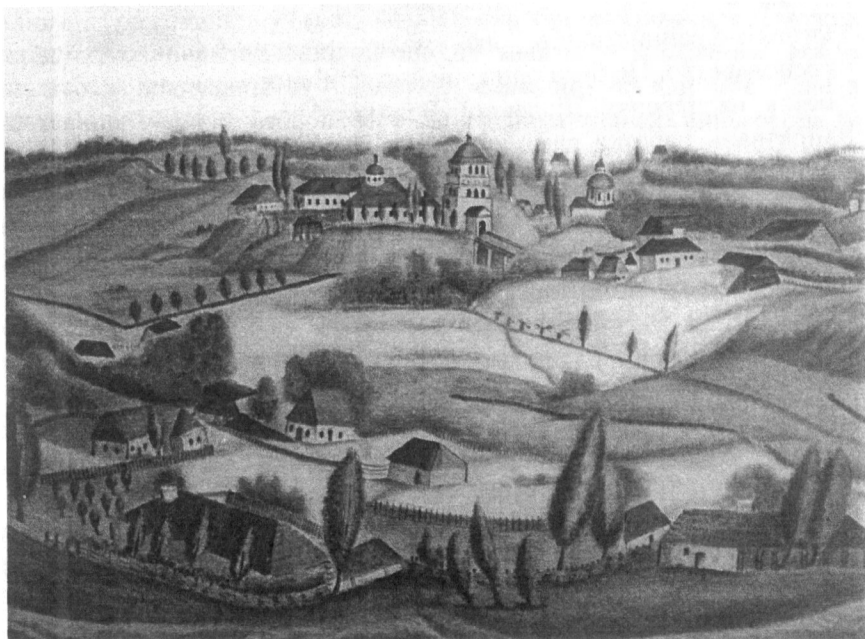

Рис. 45. Дермань. Загальний вигляд села та оборонного монастиря.
Акварель худ. А. Єжова. 1845 р.

Сьогодні Дерманський монастир складається з декількох різновеликих та різновартісних споруд, серед яких чільна роль безумовно належить мурованій церкві Св. Трійці та надбрамній дзвіниці (рис. 46). Існують відомості про те, що первісно монастирська церква була дерев'яною, а мурований храм з'явився лише на початку XVII ст., імовірно, ще за життя князя Василя-Костянтина Острозького, який надав монастирю спільножитний устав, — так звану кіновію. Церква ця неодноразово перебудовувалася. Сучасний вигляд вона отримала у 1840-х роках, після того, як монастир перейшов від василіан до православних ченців.

Згідно проекту, розробленого волинським єпархіальним архітектором К. Михайловським, колишні василіанські прибудови до східної частини храму були повністю розібрані і відбудована церква отримала стримані класицистичні форми, зосереджені переважно на західному фасаді. Однак первісний план споруди в

Рис. 46. Дермань. Монастирська церква Св. Трійці. XVI – XIX ст.
Фото автора. 2001 р.

цілому залишився в межах старих стін, за винятком нової ризниці та пономарні, прибудованих до вітварної частини на всю її висоту.

План церкви Св. Трійці цікавий тим, що в ньому дивним чином поєдналися два традиційних архетипи православного храмобудування

– дуже поширена тридільна композиція основних об’ємів (бабинець, нава, вівтар) та атавістична, як на той час, хрещато-банева схема. Остання інкорпорована в просторову структуру храму завдяки наявності в центральному об’ємі двох опорних стовпів, які разом з вівтарними стінами тримають підбанник. Випадок у вітчизняній архітектурній історії дійсно настільки ж унікальний, наскільки і загадковий. Чи це був свідомий архітектурний “експеримент”, чи то зовсім непередбачуваний результат вимушених перебудов – про те нам лишається лише здогадуватися.

В тих же 1840-х роках суттєвих змін зазнала і стара надбрамна башта-дзвінниця, котра первісно мала три яруси – перший з наскрізним проїздом і два горішніх, прикрашених невисоким аттиком з глухими рівновеликими арокками. Після реконструкції вона отримала четвертий ярус з високими віконними прорізами стрілчатої форми (рис. 47). Практично не зазнала змін зовнішня прибудова до надбрамної башти-дзвінниці – так званий “ганок” з криволінійним бароковим фронтоном.

Тепер до монастиря ззовні можна потрапити через під’їзд по земляному насипу. А колись перед брамою був глибокий рів з містком, який мав підйомну частину – невід’ємний елемент будь-якого більш-менш надійного укріплення, в даному випадку – монастирського.

На південному та західному кордонах Дерманського монастиря ще можна побачити рештки старих захисних мурів, що стрімко спадають до низу природної улоговини. Давнє походження має також корпус келій, про що свідчать хрещаті склепінчасті перекриття першого поверху. Інші допоміжні споруди походять з XIX та XX ст. Вже в останні роки XX ст. цей стародавній монастир після багаторічної перерви нарешті повернув собі первісну функцію осередку духовного життя, ставши православною жіночою обителлю.

Щонайменше три православні монастирі і одна парафіяльна церква були фундовані Острозькими в Дубні. Мова йде про чоловічі обителі Спасо-Преображенську та Хресто-Здвиженську, жіночий Воскресенський монастир та парафіяльну Іллінську церкву на головній вулиці міста. На жаль, з архітектурних наслідків цих фундацій до наших днів дійшов лише один храм – Спасо-Преображенська церква на острові, або, як часто писалося в старих виданнях, “на кемпі”.

Рис. 47. Дермань. Надбрамна башта-дзвінниця оборонного монастиря.
XVI – XIX ст. Фото автора. 2001р.

Сьогодні до цієї скромної на вигляд церковці можна цілком безпечно дістатися по суші асфальтованою дорогою. І навіть важко відразу уявити, що невеличкий горбочок, на якому вона тепер знаходиться, колись був дійсно справжнім островом. На нього

можна було потрапити лише через досить таки довгий, хиткий місточок. Однак старі міські плани та фото цю обставину добре ілюструють (рис. 48).

Рис. 48. Дубно. Загальний вигляд Спасо-Преображенської церкви на острові.
Перша пол. XVII ст. Поштівка поч. XX ст.

Точних відомостей про час будівництва монастирської Спасо-Преображенської церкви не збереглося. За інформацією відомого дослідника Волині М. Петрова ця чернеча оселя була заснована ще за життя князя Костянтина Івановича Острозького, однак існуючий нині мурований храм з'явився на острові значно пізніше, у 1643 році [50, №5, с. 80], тобто тоді, коли монастир вже знаходився в розпорядженні ченців-василіан. У 1833 році монастирська церква стає приходською, а в 1839 році до її західного фасаду прибудовано дзвіницю зі все ще популярними тоді класицистичними формами. Натомість такий характерний компонент старого образу церкви як глухий аркатурний пояс під карнизом стіни, що охоплював по периметру весь храм, був просто знищений.*

*Російський державний історичний архів, ф. 1488, сп. 633, а. 1.

Як архітектурна пам'ятка Спасо-Преображенська церква в Дубні (рис. 49) уявляє собою відносно невеликий, однооб'ємний (однонавовий), безстовпний тип храму з однією напівкруглою апсидою, ширина якої дорівнює ширині самого храму. Цікавою особливістю півциркульного склепіння, розчленованого в декількох місцях розпалубками, є мініатюрна банька на невисокому "глухому" підбаннику. Добре помітна в інтер'єрі, вона повністю схована в просторі горища і не має нічого спільного з існуючою ззовні дерев'яною банею пізнішого походження, яка є суто декоративною конструкцією і ніяк не пов'язана з внутрішнім простором.

Рис. 49. Дубно. Спасо-Преображенська церква. Фото автора. 2008 р.

Звертають на себе увагу і рудиментарні бічні конхи, розташовані на одній поперековій осі зі згаданою старою банькою. І хоча незначна висота цих конх перетворює їх на другорядні елементи об'ємної композиції церкви, сама їх наявність дозволяє віднести планувальне вирішення храму до розряду так званих трифоліїв зі своєрідним “трипелюстковим” планом.

Характеризуючи православне церковне будівництво в Дубні за часів Острозьких, не можна не помітити його значно скромніші масштаби у порівнянні з Острогом. Такий стан фактично означав, що Дубно, очевидно, ніколи не розглядалося князями Острозькими як головний осередок релігійного життя, хоча й відіграло дуже важливу роль одного з найважливіших оборонних пунктів завдяки наявності потужного замку. В цьому сенсі, зокрема, є показовою відсутність згадок про існування в дубнівському замку хоча б невеликої замкової церкви, тоді як в Острозі саме на замковій території був побудований величний Богоявленський собор.

Ніби намагаючись виправити становище і дати місту нарешті величний християнський храм, Януш Острозький засновує тут в 1614 році монастир бернардинів, виділивши значну суму на спорудження костелу і усіх необхідних монастирських будівель. Однак будівництво бернардинського костелу фактично розпочалося лише в 1627 році стараннями острозького ордината Владислава-Домініка на Острозі Заславського. А завершено було в цілому його сином Олександром. В 1642 році розпочалися роботи зі спорудження корпусу келій, які не раз призупинялися і дійшли повного завершення лише у XVIII столітті [88, с. 398].

На підставі віднайдених архівних креслень вдалося відтворити первісний вигляд бернардинської оселі перед початком її перебудови під російську православну церкву (рис. 50). У 1852 році російська влада ліквідувала бернардинський монастир, а ще через декілька років було прийняте рішення про влаштування у побернардинському костелі православного собору, оскільки стара соборна церква Св. Миколая^{*} була дерев'яною і знаходилась в аварійному стані. Перебудова 1875 року, викликана зміною

^{*}Розібрана в XIX ст. Знаходилась неподалік від бернардинського монастиря, ближче до ринкової площі. – П.Р.

Рис. 50. Дубно. Загальний вигляд костелу побернардинського монастиря. Перша пол. XVII ст. Опрацювання джерел автора, комп'ютерна візуалізація Д. Котлярова

конфесійної приналежності цього храму, супроводжувалася тотальним нищенням барокового архітектурного оздоблення як ззовні, так і всередині. В підсумку храм, отримавши фальшиве "п'ятиглавіє", змінився майже до невпізнанності (рис. 51).

Згодом, у 1937 році за часів перебування Волині в складі другої Речі Посполитої побернардинський костел з ідеологічних міркувань знову був перебудований і йому частково було повернуто первісний вигляд (рис. 52). Але лише частково. Витончене барокове деталювання головного фасаду з великою кількістю ліпнини та скульптури відновити вже було просто неможливо. Тим не менш, і сьогодні масивний, візуально трохи важкуватий об'єм побернардинського костелу разом з прибудованою до північної стіни вітваря вежею-дзвіницею, є головною архітектурною вертикаллю міста, яка завдяки своїй 45-метровій висоті добре проглядається майже з усіх приміських околиць.

Рис. 51. Дубно. Бернардинський костел, перебудований на церкву.
Поштівка кін. XIX ст.

Рис. 52. Дубно. Сучасний вигляд костелу побернардинського костелу.
Фото В. Луця

Заснуванням межирічського францисканського та дубнівського бернардинського монастирів храмобудівні ініціативи Януша Острозького не обмежилися. Варто також згадати його фундації домініканського монастиря в Старокостянтинові (рис. 53), парафіяльних костелів в Степані, Деражні, Бережниці та в інших князівських маєтностях. Можна навіть сказати так: наскільки широкомасштабним було православне храмобудування князя Костянтина Івановича в 1-й третині XVI століття, настільки ж щедрими були видатки його онука Януша Васильовича в кінці XVI - на початку XVII століть на спорудження нових католицьких святинь. Варто зазначити також, що серед умов отримання права на володіння Острозької ординації, заснованої Янушем на визначених ним умовах, було зафіксовано зобов'язання майбутнього власника, добудувати усі засновані ним церкви та монастирі.

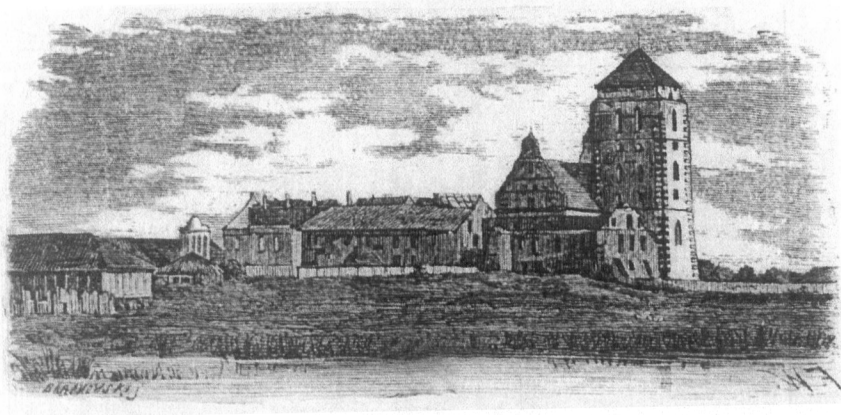

Рис. 53. Старокостянтинів. Загальний вигляд оборонного домініканського монастиря. Гравюра 2-ї пол. XIX ст.

Отже, Януш Острозький започаткував глибинні зміни в релігійних преференціях згасаючого вже дому Острозьких. І поряд з його іменем не можна не згадати ім'я його племінниці, останньої представниці цього роду по жіночій лінії Анни-Алоїзи Ходкевич, пристрасної католички і щедрої меценатки. Ставлення до цієї відомої особистості в історіографії вирізняється неоднозначністю. Якщо російська православна історіографія називала її не інакше як "хворобливим виродком славного колись південно-руського роду",

то у польському історичному літописанні римо-католицьких авторів її образ характеризувався переважно як гідний приклад самовідданого служіння “на честь і хвалу Божу” [23, с. 67, 69].

Анна-Алоїза справді була щедрою фундаторкою католицьких храмів та монастирів, спорудивши зокрема на власний кошт в Острозі найбільший на українських землях єзуїтський колегіум (рис. 54, 55). Цей заклад в якомусь сенсі можна вважати спадкоємцем освітянської справи Острозької академії, діяльність якого однак була вже підпорядкована освітній системі Товариства Ісуса. На превеликий жаль, сьогодні ми можемо судити про його архітектурні риси лише по стародавнім описам та графічним зображенням пізнішого походження. Стосовно історії створення цієї унікальної споруди збереглася ціла низка цікавих графічних матеріалів, що знаходяться в збірках Парижа, Відня, Львова, Києва [див.: 56, 59, *passim*].

Рис. 54. Острог. Загальний вигляд руїн поезуїтського колегіуму.
Фото кін. XIX ст.

Архітектурний рівень єзуїтського колегіуму вартий того, щоби уважніше придивитися до його непростої історії. Для його будівництва Анна-Алоїза виділила у 1624 році значну частину міської території поблизу Татарської брами. Споруджувався цей гігантський, як на той час, архітектурний комплекс практично

протягом всього періоду свого існування, зазнаючи час від часу помітних втрат від суспільних катаклізмів та природної стихії.

Ще за життя Анни-Алоїзи до участі в проектуванні та будівництві колегіуму долучалися досить відомі архітектори, члени єзуїтського ордену: К.Грінбергер, Д. Бріано, Б.Моллі та ін. [57, *passim*]. В підсумку Острог отримав грандіозний архітектурний ансамбль, який разом із замком Острозьких став найприкметнішою ознакою усієї міської забудови.

Окремо варто зазначити ту нетипову обставину, що Анна-Алоїза була не просто щедрою жертводавицею на користь нового сакрального будівництва. Вона, окрім того, була ще й далеко не байдужою до пропонованих їй архітектурних задумів і сама активно впливала на творчий процес пошуку архітектурного образу колегіуму і костелу, котрі відповідали би її уподобанням. В цьому сенсі показовим є її аж занадто прискіпливе ставлення до проектних

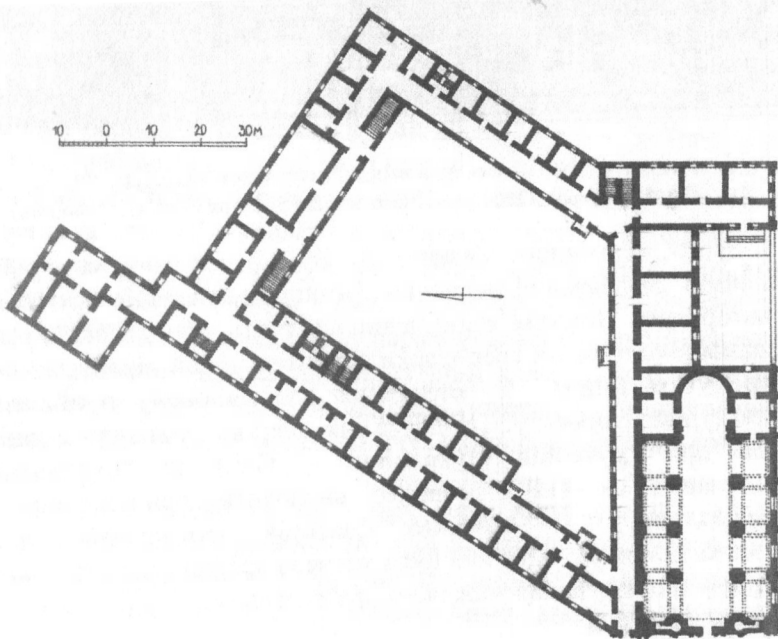

Рис. 55. Острог. План єзуїтського колегіуму.
Опрацювання автора за архівними джерелами

пропозицій італійського архітектора Джакомо Бріано (рис. 56).

Після подання на розгляд замовниці більше десятка проектних варіантів єзуїтського колегіуму в Острозі йому так і не вдалося дійти з нею згоди і віднайти таке проектне рішення, котре влаштовувало би власницю Острога. Від'їжджаючи на батьківщину, Д. Бріано із розпачем мусив констатувати: “Щоб в решті-решт її (тобто Анну-Алоїзу –П.Р.) задовольнити, мусив би тепер вже сам Вітрувій* з усіма своїми учнями податися сюди, до Острога, на Волинь – поміж рутенців та схизматиків” [див.: 59, с. 84].

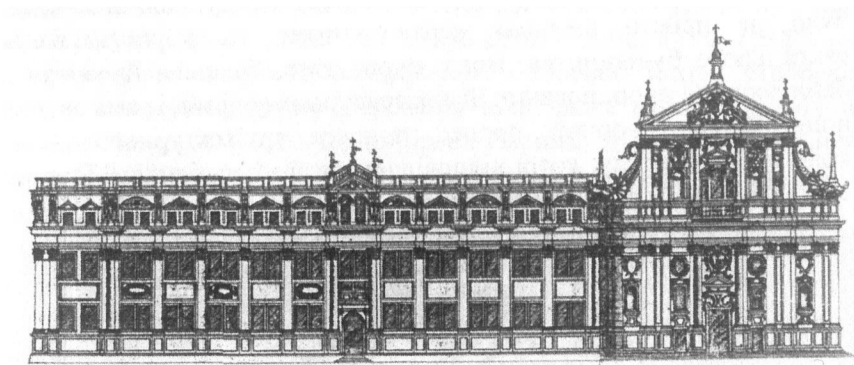

Рис. 56. Острог. Проектний варіант єзуїтського колегіуму (?).
Арх. Д.Бріано. 1630 – 1631 рр. Зі збірки Центру Поля Гетті (Каліфорнія)

З цього невітшного резюме Д. Бріано ми можемо зробити принаймні два важливі висновки. По-перше, апеляція архітектора до авторитету Вітрувія однозначно свідчить про високий рівень обізнаності острозької господарки з архітектурною проблематикою і про серйозність її ставлення до вибору прийнятного архітектурного проекту. По-друге, як здається, занадто емоційна згадка про “рутенців” (українців – П.Р.) та “схизматиків” (православних – П.Р.) дозволяє висловити припущення, що, очевидно, одним з основних факторів протистояння поміж Д. Бріано та Анною-Алоїзою була місцева архітектурна традиція, а точніше – її ігнорування заїжджим архітектором.

*Марк Вітрувій Полліон – видатний архітектор-теоретик античної доби, автор першого в історії архітектури універсального трактату і беззаперечний авторитет середньовічної архітектурної науки.

Справді, як свідчить його проектно-графічна спадщина, цей майстер досконало володів арсеналом архітектурних форм північно-італійського бароко, але, мабуть, так і не спромігся досягнути тих особливостей архітектурного мистецтва, які сформувалися в даному культурному просторі і які замовниця, можливо, хотіла б бачити в пропонуваній їй проектах. І це при тому, що Анна-Алоїза, за визначенням деяких вітчизняних істориків, була “фанатичною” католичкою, а сам Бріано належав до Товариства Ісуса, на користь якого, власне, і йшли величезні пожертви від цієї останньої представниці роду Острозьких.

Характеризуючи храмобудівнику спадщину Острозьких, не можна, хоча б побіжно, не торкнутися такого величезного і специфічного пласту архітектурних споруд як традиційні дерев’яні церкви, велика чисельність яких в минулому не йшла в жодне порівняння з витратними мурованими храмами. Доступність дерева як зручного будівельного матеріалу, легкість його обробки, поколінням відшліфовані конструктивні прийоми, усталена об’ємно-просторова типологія перетворили народну дерев’яну церкву на основний різновид масового храмового будівництва – причому не лише в селах, але й в містах.

Так, наприклад, лише в Острозі в XVI столітті існувало щонайменше п’ять дерев’яних церков: найстаріша Миколаївська, Успенська та П’ятницька в старому місті, Онуфріївська та Воскресенська на правому березі Вілії. Шість дерев’яних церков зазначено на фіксаційному плані Полонного, датованому, щоправда, кінцем XVIII ст.^{*} Стільки ж їх нараховувалося в Дубні (включно з монастирськими церквами). Дерев’яний храм, хоча б невеличкий, мало майже кожне село. А за підрахунками С. Кардашевича на кінець XVI ст. в Острожчині налічувалося загалом близько 2700 сіл [94, с. 35].

Звичайно, далеко не всі з цих дерев’яних святинь зводилися коштом князівської родини. До цієї важливої богоугодної справи долучалися практично усі верстви населення. Однак, що стосується порівняно значних міст з князівськими замками і приватним

^{*} Російський державний воєнно-історичний архів, ф. ВУА, сп. 22364, а.1.

статусом, пожертви Острозьких мали першорядне значення.¹¹ До того ж, як впливає із старовинних джерел, саме на місці старих, підупалих дерев'яних храмів нерідко зводилися згодом і величні муровані церкви.

На жаль, недовговічність дерева як будівельного матеріалу призвела до того, що сьогодні нема жодної дерев'яної архітектурної пам'ятки, яку можна було б впевнено пов'язати з добою Острозьких. І навіть ті дерев'яні храми, зображення яких, наприклад, бачимо на вищезгаданому перспективному плані Острога з кінця XVIII ст. (рис. 9), не можна однозначно віднести до XVI, а тим більш до XV ст.

Втім, зважаючи на сильну "генетичну витривалість" архітектурної морфології дерев'яних храмів, яка творилася і передавалася народними майстрами із покоління в покоління, можна все-таки стверджувати, що традиційний тризрубний план, периметральне піддашся (опасання) і виразний силует розвинутих верхів вже в XVI ст. стали своєрідним архітектурним каноном і набули широкого поширення. Принаймні усі ці ознаки характерні для усіх чотирьох дерев'яних церков Острога, зображених на вищезгаданому перспективному плані цього міста кінця XVIII ст.

Одна з них – Успенська церква, що зафіксована на фотографії незадовго до того, як вона була знищена вогнем великої загальноміської пожежі 1889 року (рис. 57). Це була справді непересічна пам'ятка, яка згадувалася ще в акті розподілу володінь князя В.-К.К. Острозького від 1603 року. Щоправда, існують свідчення, що ця церква у середині XVII ст. була поруйнована під час селянсько-козацької війни і була відбудована лише в 1681 році. Втім, можна припустити, що відновлювалася вона у своєму первісному вигляді.

Водночас варто зауважити певні відмінності дерев'яних храмів доби Острозьких від пам'яток XVII і особливо XVIII ст., котрих до сьогодні уціліло доволі багато. Для останніх типовим є використання барокових грушоподібних бань – переважно восьмигранних, з активними криволінійними абрисами. Однак раніше, в XV – XVI ст. дерев'яні храми завершувалися, як правило,

¹¹Так, зокрема, в 1586 році В.-К.К. Острозький на свій кошт споруджує дерев'яну Успенську церкву в старовинному Переяславі [72, с. 142].

Рис. 57. Острог. Успенська церква. 1661 рік (?). Фото кін. XIX ст.

площинними двоспадовими або наметовими конструкціями дахів і тому помітно відрізнялися своєю стриманою монументальністю від тих більш пластичних баневих форм, які згодом прийшли в дерев'яну церковну архітектуру разом з появою барокового стилю. Ці метаморфози відбулися не раніше 1-ї половини XVII ст. Інакше кажучи, з приходом бароко сталося розмежування внутрішньої наметової конструкції та зовнішньої баневої форми, розвиток якої пішов шляхом суто візуальної художньо-композиційної логіки. Але решта об'ємно-просторових і конструктивних параметрів, зокрема дуже поширене тричленне розпланування у складі бабинця, центральної нави та вівтаря, і надалі відповідали давнім традиціям.

На жаль, тепер в Острозі немає жодної дерев'яної церкви. Усі вони перестали існувати ще в XIX ст. через поважний вік, природну стихію та вогонь. Найдовше проіснувала Воскресенська церква на "Новому місті", замінена масивним мурованим храмом у неовізантійському стилі на самому початку XX ст. А там, де стояла колись найстаріша дерев'яна церква Св. Миколая, тепер бачимо невеличку однойменну капличку, вимурововану в 1905 році

(рис. 58). Від церков Успенської та П'ятницької немає жодного видимого сліду, хоча місця їх колишнього розташування нескладно віднайти. Втім, є свідчення, що саме рештки старовинної Миколаївської церкви були використані згодом для спорудження дерев'яної одноверхої каплички з центричним восьмигранним зрубом, яку ще можна побачити на міському цвинтарі.

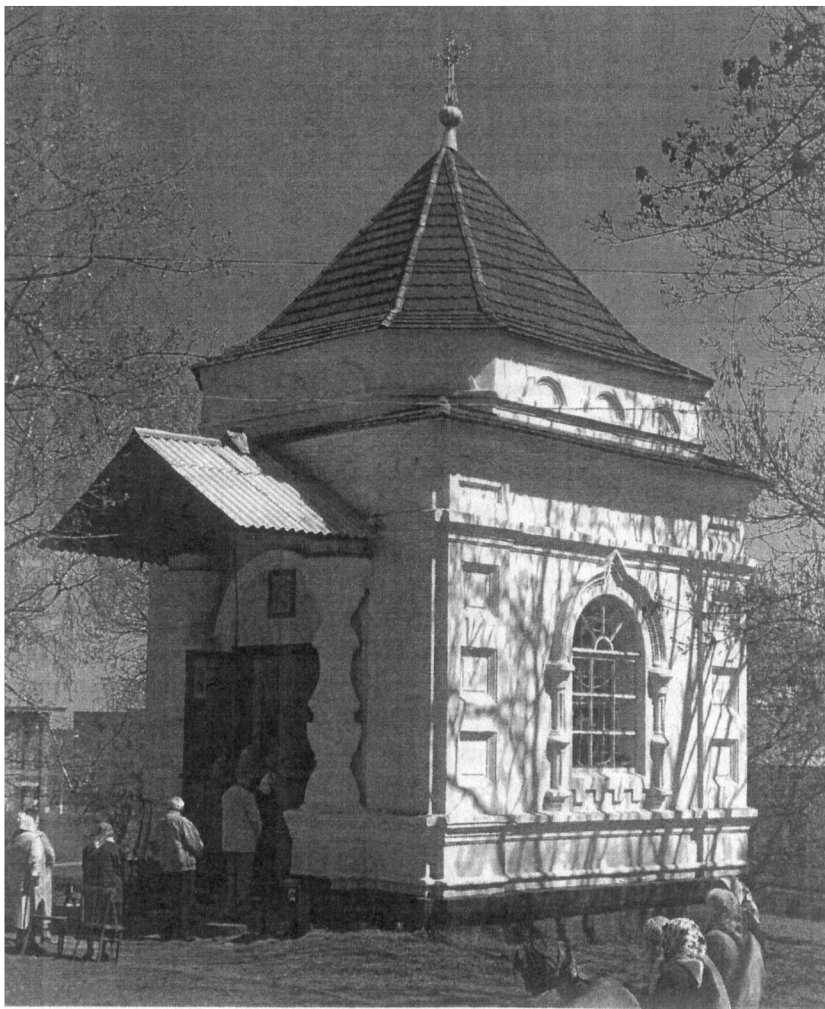

Рис. 58. Острог. Миколаївська каплиця. 1905 р. Фото автора. 2006 р.

На початку ХХІ ст. місцева влада порушила загалом вкрай корисну ініціативу по відтворенню втраченої дерев'яної Миколаївської церкви на її колишньому місці поряд з католицьким костелом. Здавалося, ніщо не стояло на заваді благородному задуму. Втім, як виявилось, невблаганний час поглинув в минулому не лише цей дерев'яний храм а й, що найприкріше, – особливу народну культуру дерев'яного храмобудування, а разом з нею практично зникло як фах непросте теслярське ремесло. Думка представників релігійної громади і місцевої влади, на жаль, поступово схиляється до рішення відбудовувати храм з використанням цегляних конструкцій.

Узагальнюючи цікаву, багато в чому ще недосліджену генезу храмобудівної діяльності князів Острозьких, можна констатувати її безпосередній зв'язок з непростю історією всієї князівської родини, з її становленням, потужним утвердженням в суспільному житті і, зрештою, з драматичними трансформаціями конфесійної приналежності двох останніх поколінь. Як бачимо, остання обставина дуже зримо віддзеркалилася в будівництві низки неординарних католицьких святинь Янушем та Анною-Алоїзою. Поряд з визначними православними храмами ці святині теж є органічною часткою архітектурної спадщини князівської родини Острозьких –спадщини, яка ще потребує подальшого аналізу як з точки зору суто архітектурної, так і з огляду на роль особистісного чинника представників славетної князівської династії у її творенні.

ПІСЛЯМОВА

Історія усього світового мистецтва подає нам багато яскравих прикладів, коли ім'я замовника будівництва палацу, скульптурного твору чи живописного полотна ставало поряд з іменем архітектора, скульптора, живописця. Італійські аристократичні родини Медічі та Гонзага, французький монарх Людовик XIV, прусський король Фридріх II, російський самодержець Петро I, президент США Томас. Джеферсон - ось лише окремі видатні історичні особи, з ініціативами яких безпосередньо пов'язуються нові імпульси в розвитку загальносвітової та національних культур.

Наша вітчизняна історія теж знає чимало подібних прикладів. Згадаємо хоча б архітектурно-мистецькі починання київських князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, митрополитів Петра Могили та Рафаїла Заборовського, гетьманів Івана Мазепи, Івана Самойловича, Кирила Разумовського... З повним правом до цього почесного кола українського меценатства слід долучити і князівську династію Острозьких. А якщо наш погляд на історичне минуле України звузити до меж двох століть пізнього середньовіччя, тобто до періоду XV - XVI ст., то ми взагалі не знайдемо жодної особи, яка могла б скласти гідну конкуренцію представникам цієї родини в сенсі сприяння культурному поступу української нації.

Втім, поза увагою подальших досліджень, очевидно, не може залишатися та обставина, що стосовно більшості архітектурних творів питання їх хронологічної та авторської атрибуції нерідко все ще залишаються відкритими. Можливо, імена невідомих митців так ніколи і не будуть з'ясовані, назавжди залишившись нерозгаданими загадками минулого. Мабуть, саме тому з'ясування творчої ролі меценатів-благодійників набуває додаткової пізнавальної ваги. І було б цілком справедливим визнання цих особистостей як почесних співавторів культурного процесу, безпосередньо причетних як до творчого задуму, так і до створення необхідних умов для його практичного втілення. В

такий спосіб, хоча б частково, можна персоніфікувати поважний пласт нашої архітектурно-мистецької старовини.

Визначаючи роль архітектури в культурній праці князівської династії Острозьких з точки зору їх конкретних ініціатив і архітектурних преференцій, не можна не помітити двох важливих обставин.

З одного боку, Острозькі як “некороновані королі Русі” свідомо несли на собі нелегкий тягар заступництва відносно мистецьких традицій старокнязівської домонгольської доби, що було дуже непростою справою за умов польсько-литовського домінування та дискримінації православної церкви. Спорудження Богоявленського храму в Острозі та Свято-Троїцького в Межирічі можуть слугувати найбільш яскравими доказами цього заступництва. Про те саме переконливо говорить і усталена іконописна традиція, і заохочення перших українських друкарів, і всебічна підтримка гуманітарної науки та освіти.

З іншого боку, культурно-мистецьке життя Великого князівства Литовського та Речі Посполитої було інтегроване загальноєвропейськими культурно-мистецькими явищами, які не могли не накласти свій відбиток і на естетичні смаки Острозьких. На зламі XVI та XVII ст. ситуація змінилася настільки радикально, що покатоличені представники двох останніх поколінь Острозьких (Януш та Анна-Алоїза) в своїх архітектурно-мистецьких уподобаннях вже демонстрували майже цілковиту прихильність до західної традиції храмового та монастирського будівництва, покладаючись при цьому значною мірою на закордонних майстрів архітектурної справи, переважно італійського походження.

Отже, можна стверджувати, що доволі розмаїта архітектурно-мистецька спадщина, залишена нам декількома поколіннями Острозьких, є дуже показовою демонстрацією взаємопроникнення і взаємодії двох несхожих культурних спільнот, двох християнських парадигм – православної та католицької, ширше кажучи, – Сходу й Заходу. І якщо представники старших поколінь Острозьких, загалом толерантно ставлячись до латинства і, відповідно, до католицького храмобудування у своїх володіннях, міцно трималися на стороні православної церкви, то молодші нащадки виказали приклади переходу на бік католицького віровизнання. А відтак, їх щедрі матеріальні пожертви в царині храмобудування спрямовувалися

вже не на будівництво нових церков та монастирів, а на нові величні костели та монументальні кляштори. Проте, в будь-якому разі ця амбівалентна архітектурна спадщина – і православна, і католицька – була і залишається неоціненним надбанням нашої вітчизняної культури, засвідчуючи у своєрідний спосіб історичні реалії далекого минулого.

Різноманітна спадщина культурницьких ініціатив князівської династії Острозьких – це не лише суто історичне явище нашого далекого минулого, що привертає до себе постійну увагу широкого кола дослідників. Багатьма своїми проявами цей неоціненний набуток животворним джерелом вливається в стрімкий потік сучасного життя, додаючи йому неповторних барв національної автентичності та перекидаючи через століття невидимий духовний міст з далекого середньовіччя в актуальне сьогодення.

Протягом існування незалежної України маємо дуже поважні практичні наслідки повернення до життя визначних культурних ініціатив князів Острозьких. Зокрема, вкрай показовим є той факт, що з метою відродження національних освітніх традицій, започаткованих в Острозі князем Василем-Костянтином ще в XVIст., указом Президента України в 1994 році ухвалено рішення про створення Острозького колегіуму. А через два роки цей заклад відповідно до своєї історичної назви став іменуватися Острозькою Академією, яка спочатку перебувала у підпорядкуванні Києво-Могилянської Академії, а нині є самостійним університетом зі статусом Національного. Так було відновлено історичну справедливість.

Відновлення навчального закладу повернуло старовинному Острогу історичну славу науково-освітнього осередку, який за князівської доби називали не інакше як "Волинськими Афінами", а саме місто – "містом мудреців". Варто очікувати, що в недалекому майбутньому плідний процес відродження давніх традицій у сфері науково-освітньої діяльності знайде своє логічне продовження і в архітектурній ділянці, в охороні та збереженні уцілілих архітектурних пам'яток, в творчій практиці сучасних майстрів українського зодчества.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Абрис – зовнішній контур будівлі або споруди.

Амвон – підвищення перед вівтарем, з якого диякон читає Євангеліє, а священник проголошує проповіді.

Антаблемент – верхня горизонтальна частина архітектурного ордера, яка спирається на колони або пілястри і складається з трьох частин – нижнього архітрава, середнього фриза та верхнього карниза.

Апсида – у храмових спорудах перекритий склепінням циліндричний або гранчастий виступ за межі зовнішньої стіни, призначений, як правило, для влаштування вівтаря.

Арка – криволінійна несуча конструкція, яка спирається на дві опори і може мати різноманітну форму – півциркульну, стрілчасту, еліптичну та ін.

Аркада – декілька арок, що спираються на ряд стовпів або колон.

Аттик – верхня, завершальна частина стіни, розташована над головним карнизом, як правило, задля підвищення архітектурної виразності фасадної композиції а також з метою маскування похилого даху.

Архітрав – див. Антаблемент.

База – див. Колона.

Баня – 1) гранчаста або кругла в плані форма даху над куполом або барабаном храмової споруди з різними абрисами (півсферична, шоломо- та цибулиноподібна тощо); 2) іноді те саме, що купол.

Барабан – горішня конструктивна частина храму у вигляді циліндра або багатогранника, що завершується банею.

Барк – стінова оборонна конструкція, складова частина бастіону, що поєднує його з куртиною.

Барбакан – зовнішня оборонна споруда у вигляді башти, розташована на певній відстані від міської брами, з'єднана переходом з основним укріпленням.

Бастея – невисока оборонна споруда в лінії оборони, злегка виступаюча назовні.

Бастіон – оборонна споруда, наближена в плані до п'ятикутника, призначена для ведення фронтального та флангового обстрілу.

Бійниця – отвір в оборонній стіні, призначений для обстрілу прилеглої території.

Вівтар – 1) жертovníк у вигляді плити, стола, декоративної стінки (приставний вівтар), місце богослужіння; 2) у православних храмах східна частина внутрішнього простору, як правило, в межах апсиди, відокремлена від основного приміщення іконостасом.

Вітрило (парус) – елемент підкупольної конструкції, що забезпечує перехід від четверика або чотирьох стовпів до круглого в плані барабана (купола).

Волюта – декоративний архітектурний елемент у формі спіралі або завитка.

Восьмерик – замкнена стінова конструкція, що має в плані форму восьмигранника.

Вохра – мінеральна фарба жовтого кольору різних відтінків від коричневого до рожевого.

Горверк – фортифікаційна система з двох бастіонів, що утворюють в плані рогоподібну форму.

Деїсус – ікона або ряд ікон із зображенням в центрі Христа Вседержителя (Пантократора), а справа і зліва від нього відповідно зображені Богоматір та Іоанн Предтеча, представлені у традиційній позі молитовного заступництва. Розширена композиція включає в себе архангелів Михаїла та Гавриїла, апостолів та інших святих.

Дитинець – центральна укріплена частина давньоруського міста.

Домінанта – головна частина архітектурного ансамблю, яка підпорядковує собі інші його частини і вирізняється стосовно них своїми особливо значущими формами, розмірами, розташуванням тощо.

Донжон – головна споруда середньовічного замку у вигляді башти, що поєднувала оборонну та житлову функції.

Закомара – півкругле завершення верхньої частини стіни, що

відповідає профілю прилеглого склепіння.

Іконостас - у православному храмі декоративна стіна з іконами, що відділяє вівтар церкви від решти внутрішнього простору.

Іонік – орнаментальний мотив у вигляді суцільної смуги, в основі якого яйцеподібні елементи та стилізоване листя.

Капелюра – вертикальний жолобок на поверхні колон, пілонів або пілястр.

Карниз – 1) верхня частина антаблемента; 2) верхній горизонтальний виступ стіни, що підтримує звис похилого даху.

Картуш – декоративна прикраса у вигляді щита або напіврозкритого згортка, на якому розміщується герб, емблема, напис тощо.

Кляштор – (польс.) монастир.

Контрескарп – зовнішній укіс оборонного рову.

Контрофорс – допоміжна підпірна конструкція у вигляді пілона, колони або арки для підсилення основної стіни.

Колона – вертикальна несуча частина архітектурного ордера, що складається з нижньої профільованої бази, ствола та капітелі; на неї безпосередньо спирається антаблемент.

Купол – перекриття (склепіння) у вигляді випуклої вгору поверхні обертання навколо вертикальної осі – сферичної, еліптичної, стрілчастої тощо.

Куртина – прямолінійна частина оборонної стіни або валу, що поєднує башти, бастей або бастіони.

Маківка – декоративне завершення бані (подібне до перевернутої голівки маку), увінчане хрестом або шпилем.

Нава – внутрішній простір храму між двома паралельними рядами колон.

Ордер архітектурний – різновид архітектурної композиції, побудованої на основі взаємопов'язаних вертикальних (колони, пілястри) та горизонтальних (антаблемент, п'єдестал, аттик) частин стояково-балкової конструктивної системи; розрізняються пропорційною будовою та оформленням окремих деталей.

Острог – невелике укріплення з дерев'яною огорожею у вигляді палісаду.

Палісад (частокіл) – лінія оборони у вигляді суцільного ряду вертикально вкопаних, загострених зверху колод.

Парапет – верхня глуха частина стіни, що виступає вище

покрівлі даху.

Пантократор – один з основних типів зображення Ісуса Христа з благословляючим жестом правої руки та книгою в лівій.

Підбанник – горішня конструктивна частина храму у вигляді циліндра або багатогранника, що завершується банею. Див. також **Барабан**.

Пілястра – плоский вертикальний виступ поверхні стіни з пропорціями та елементами, властивими колоні архітектурного ордера.

Портал – парадне декоративне оформлення дверей або воріт.

Портик – відкрита галерея перед входом до будівлі у вигляді, як правило, парної кількості колон, що підтримують фронтон.

Посад – в давньоруських містах житлово-реміснична зона, що безпосередньо прилягала до дитинця і мала власний укріплений кордон.

Престол – у християнських храмах прямокутний столик, розташований у центрі вівтаря.

Ризаліт – частина будівлі, яка виступає за основну площину фасаду.

Ризниця – приміщення для зберігання вбрання священнослужителів.

Розпалубка – виріз у бічній поверхні циліндричного склепіння, утворений іншим циліндричним склепінням меншого розміру.

Рустика, рустування – опорядження стіни з використанням природного або штучного каменю з обробленою лицьовою поверхнею.

Сакристія – приміщення біля вівтарної частини католицьких храмів для зберігання предметів культу.

Склепіння – перекриття або покриття з однієї чи декількох криволінійних поверхонь, у давнину переважно з цегли або каменю.

Трансепт – у базилікальних храмах поперечна нава, яка надає споруді в плані форму хреста.

Фриз – 1) середня горизонтальна частина антаблемента; 2) архітектурна прикраса на стіні у вигляді декоративної горизонтальної смуги орнаментальних або сюжетних зображень.

Фронтон – завершення стіни або портика у вигляді трикутника чи сегмента.

Фас – зовнішня передня сторона бастіону.

Фланк – внутрішня сторона бастіону, яка поєднує фас з куртиною. Див. також **Барк**.

Фундатор – особа, що ініціює будівництво храму або сприяє йому шляхом фінансової або матеріальної підтримки.

Фундуш – дарування майна, грошових сум, земель на церкви, монастирі.

Хори – у християнських храмах відкрита галерея або балкон на другому поверсі в західній частині, первісно для знаті, згодом для музикантів і півчих.

Царські врата – центральні двері іконостаса, що ведуть у вівтар.

Четверик – замкнена стінова конструкція, що має в плані форму квадрата або наближеного до квадрата прямокутника.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Александрович В.* Мистецьке середовище Острога епохи Академії (1570 –1630 рр.) // *Острозька давнина. Дослідження і матеріали.* – Т.1. – Львів: Ін-т українознавства, 1995. – С. 59-68.
2. *Александрович В.* Один із будівничих Острога // *Жовтень.* – 1985. –№3. – С. 134.
3. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. Ч.5.: Акты о городах.* – Т.1. – К., 1869. – 637 с.
4. *Баранович А.И.* Новый город Западной Украины XVI в. (основание Староконстантинова) // *Ученые записки Ин-та славяноведения АН СССР.* – 1951. –№3. – С. 236-263.
5. *Баранович О.* Панське місто за часів Польської держави. Старий Костянтинів // *Записки історико-філологічного відділу ВУАН.* Жн.XVII. – К.,1928. –С. 1-63.
6. *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець. 2-е вид. – К.: Наукова думка, 1971. – 199 с.
7. *Быков Н.П.* Князья Острожские и Волынь. Введение в историческую записку «Пятидесятилетие Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского Братства». – Пг., 1915. – 60 с.
8. *Ворончук І.* Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарним списком 1620 року). – Київ Старокостянтинів: НАНУ ІУАД, 2001. – 416 с.
9. *Годованюк Е.М.* Надвратные башни городских укреплений Острога и Дубно // *Строительство и архитектура.* – 1969. –№ 5. – С. 33-36.
10. *Годованюк Е.М.* Замок в Остроге (историко-архитектурное исследование). Автореф. дис. канд.архитектуры. – Л.: Ин-т живописи скульптуры и архитектуры, 1972. – 27 с.

11. *Годованюк Е.М.* Два храма на Волыни // Архитектурное наследство. – № 27. – М.: Стройиздат, 1979. – С. 80-88.
12. *Годованюк О.* Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Львів: Ін-т українознавства, 1995. – Т.1. – С. 40-58.
13. *Годованюк О.* Троїцький монастир-фортеця у Межиричі Острозькому та його місце в розвитку монументального зодчества України XV –XVII ст. // Архітектурна спадщина України.–Вип.2. – К.: НДІТІАМ, 1995. – С. 62-78.
14. *Годованюк О.М.* Вплив готики на муроване монументальне будівництво Волині кінця XIII – XVI ст. // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне: ПП ДМ, 2008. –С. 9-22.
15. *Годованюк О.М.* Ренесанс в архітектурній спадщині Волині XVI – першій половині XVII ст. // Архітектурна спадщина Волині. – Вип.2. – Рівне: ПП ДМ, 2010. –С. 51-65.
16. *Голубев С.* Археологическая заметка о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях Волынской епархии //Труды Киевской духовной академии. – 1876. –№ 3. – С. 615-631; № 4. – С.215-227.
17. Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579., березня 16. // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Львів: Ін-т українознавства, 1995. – Т.1. – С.110-111.
18. *Заяць А.* Урбаністичний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – 206 с.
19. *Иерофей.* Историческая записка о Дерманском монастыре // Волынские епархиальные ведомости. – 1873. –№ 8. – С. 283-304; № 9. – С. 320-334.
20. *Іларіон, митрополит (Огієнко Іван).* Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія. – Б.м.: 1992. – 216 с.
21. Історія українського мистецтва. В 6 т. – К.: УРЕ, 1967. –Т.2. : Мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – 472 с.

22. Історія української архітектури / За ред. В.І. Тимофійенка. К.: Техніка, 2003. – 472 с.
23. Кіку В.А. Анна-Алоїза, княжна Острозька: протилежні образи однієї постаті. // Острогіана в Україні і Європі. - Старокостянтинів: Тов-во дослідників Волині та ін., 2001. С. 66-71.
24. Ковальський Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. -Вып. 2. Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1975. – С. 113-137.
25. Ковальський М.П. Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог: Острозька академія, 1998. – 288 с.
26. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей.–Кн.1. – М.: Книга,1990. – 740 с.
27. Костомаров Н.И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина.- К.: Наукова думка, 1992. – 312 с.
28. Кроценко Л. Старий Костянтинів – нове волинське місто XVI ст. // Архітектурна спадщина України. – Вип.5. – К.: НДІТІАМ, 2002. – С. 132-152.
29. Левицький О. Анна-Алоиза, княжна Острожская. // Киевская старина. – 1883. – т.VII, ноябрь. – С. 329-373.
30. Логвин Г.Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – К.: Мистецтво, 1968. – 464 с.
31. Логвин Г.Н. Замок в Острозі (пам'ятки архітектури XV-XVI ст.). – К.: Держ. вид-во літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1959. – С. 20.
32. Луц В. Інвентарні описи Дерманського монастиря XVI-XVII століття в науковому доробку Володимира Вуйчика // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк, 2003. - Вип. 10: Матеріали X міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 17-19 вересня 2003 року. – С. 165-166;

33. *Максимович М.А.* Письма о князьях Острожских // Собр. соч. Максимовича М.А.– К., 1876. – Т.1. Отдел исторический. – С. 164-195.
34. *Максимович М.* Вибрані твори. – К.: Либідь, 2004. – 360 с.
35. *Маслов Л.* Церква Св. Трійці в Межирічі Острожському // Наша Батьківщина. – Ч.6. – Львів, 1937. – С. 131-137.
36. *Михайлишин О. Л.* Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII – XIX ст. – К.: НДІТІАМ, 2000. – 236 с.
37. *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Львів: Ін-т українознавства, 1995. – Т.1. – С. 13-23.
38. *Нечуй-Левицький І.С.* Дрегочин та Остріг // Зібрання творів в 10 т.– К.: Наукова думка, 1966. –Т.5.
39. О единой истинной православной вере... // Памятники полемической литературы в Западной Руси. –Жн.2. – СПб.,1882. – С. 601-938.
40. *Овсійчук В.А.* Українське мистецтво другої половини XVI - першої половини XVII ст.: Гуманістичні та визвольні ідеї. – К.: Наукова думка, 1985. – 184 с.
41. Острогіана в Україні і Європі. Матеріали Міжнародного наукового симпозіуму. – Старокостянтинів: Тов-во дослідників Волині та ін., 2001. – 367 с.
42. Острозька академія XVI –XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог: Острозька Академія, 1997. – 280 с.
43. Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Львів: Ін-т українознавства, 1995. – Т.1. – 156 с.
44. Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. / За ред. А.П. Мардера та В.В. Вечерського. – К.: Техніка, 2000. – 664 с.
45. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. –Тт. 1-4. – К.: Будівельник, 1983 – 1986.

46. *Перлштейн А.* Описание города Острога // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М., 1847. – С. 137-142.
47. *Пероговский В.И.* Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волынской губернии, основанные князьями Острожскими // Волынские епархиальные ведомости. – 1880. – №№ 28-29, 31, 32, 34.
48. *Пероговский В.* Отрывок из истории Староконстантинова // Волынские епархиальные ведомости. – 1881. – №№ 3, 4, 6, 7, 9, 10.
49. *[Петров Н.]*. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. / Изд. П. Батюшков. – СПб.: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1888. – XVс. + 288с. + 126 с.
50. *Петров Н.* Краткие сведения о монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // Волынские епархиальные ведомости. – 1867. – № 2-8.
51. Привілей польського короля Стефана Баторія київському воєводі, маршалкові Волинської землі князю Костянтину Острозькому про надання його місту Острогу магдебурзького права. 1585 р., червня 7, Краків // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Т.1. – Львів: Ін-т українознавства, 1995.– С. 112-113.
52. *Прищепя Б.А.* Матеріали до реконструкції історичної топографії Острога доби середньовіччя // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне: ПП ДМ, 2008.– С. 23-28.
53. *Прищепя Б.А.* Історична топографія Дубна доби середньовіччя // Архітектурна спадщина Волині. – Вип.2. – Рівне: ПП ДМ, 2010. –С. 149-153.
54. *Пуцко В.* Волинські портрети // Дзвін. – 1993. – № 4-6. С. 117-120.
55. *Рафальский Л.* Путешествие по Острожскому уезду... в 1864-5 году. – Почаев: Тип. Почаевской Лавры, 1872. – 218 с.

56. Ричков П. До історії спорудження єзуїтського колегіуму в Острозі // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Вип.7. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – С.76-81.
57. Ричков П.А. Католицькі храми та монастирі Острога // Остріг на порозі 900-річчя. Матеріали I-III науково-практичних конференцій (1990-1992). – Ч.2. – Остріг: «Спадщина», 1992. – С.16-21.
58. Ричков П.А. Острог (архітектурно-планувальний розвій міста) // Острозька академія XVI –XVII ст. – Острог: Острозька Академія, 1997. – С. 116-121.
59. Ричков П. Острозька спадщина архітектора Джакомо Бріано // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть.– Вип.7. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – С. 81-84.
60. Ричков П.А., Луц В.Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. – К.: Техніка, 2004. – 168 с.
61. Ричков П.А. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // Архітектурна спадщина Волині. – Вип. 2. – Рівне: ПП ДМ, 2010. –С. 5-28.
62. Ровно 700 років. 1283-1983. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1983. – 198 с.
63. Рычков П.А. Дорогами южной Ровенщины. – М.: Искусство, 1989. – 176 с.
64. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV –60-х годах XVI в. – К.: Наукова думка, 1989. – 232 с.
65. Сендульский А. Город Дубно // Волынские епархиальные ведомости. – 1887. –№ 14. – С. 585-606.
66. Сендульский А. Местечко Степань Ровенского уезда // Волынские епархиальные ведомости. – 1882. –№ 35. – С. 1126-1142.
67. Соболев Л.В. Генеалогическая легенда рода князей Острожских // Славяноведение. –№2. – Москва: Наука, 2001. – С. 31-44.

68. *Струменский М.И.* Из Острожской старины. – Сергиев Посад: Тип. Св.Троицкой Сергиевой лавры, 1916. – 19 с.
69. *Теодорович Н.И.* Город Староконстантинов Волынской губернии, основанный в 1561 году князем Константином Константиновичем Острожским. Исторический очерк. –Почаев: Тип. Почаевской Лавры, 1894. – 70 с.
70. *Теодорович Н.И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: Т.II. Уезды Ровенский, Острожский, Дубенский. – Почаев: Тип. Почаевской Лавры, 1889. – С. 436-1120.
71. *Теодорович Н.И.* Волынь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, этнографическом и др. отношениях: Т.IV Староконстантиновский уезд. – Почаев: Тип. Почаевской Лавры, 1899. – 934 с.
72. *Тетеря Д., Товкало М.* Пізньосередньовічний Переяслав часів Острозьких (за археологічними матеріалами) // Острогіана в Україні і Європі. Матеріали Міжнародного наукового симпозиуму. – Старокостянтинів: Тов-во дослідників Волині та ін., 2001. – С. 139-149.
73. *Тучемский М.* Город Острог в современном кн. Константину Константиновичу Острожскому состоянии. Острожское княжество, черты домашней жизни кн. Константина-Василия по русским и польским историкам. –Почаев: Тип. Почаевской Лавры, 1913. – 71 с.
74. Українська література XIV – XVI ст. – К.: Наукова думка, 1988. – 600 с.
75. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія у 2-х частинах. – К.: Наукова думка. Основа, 1995. – Ч.2.–432 с.
76. *Ульяновский В.* Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К.І.Острозького // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Львів: Ін-т українознавства, 1995. – Т.1. – С. 24-31.
77. *Ульяновский В.І.* «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острог: НУ «Острозька академія», 2009. – 168 с.

78. *Флиер А.Я.* Древнерусские традиции в зодчестве Великого княжества Литовского в XV в. (на примере храмостроительной деятельности князей Острожских) // Архитектурное наследство. – № 34. – М.: Стройиздат, 1986. – С. 152-157.
79. Хожение купца Трифона Коробейникова по святым местам востока... // Православный Палестинский сборник. Т.IX. Вып.3.– СПб.: Изд. Православного Палестинского общества, 1889. – С. 72-83.
80. *Щеглов М.* Историческая записка о Крестовоздвиженской Дубенский пустыни // Волынские епархиальные ведомости. – 1884. – № 23-25.
81. *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до серединиXVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Вид. 2-е. – К.: Критика, 2008. – 472 с.
82. *Яковенко Н.М.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К.: Критика, 2002. – 416 с.
83. *Янкявичене А.* Взаимодействие архитектурных культур на территории Великого княжества Литовского в XV – первой половине XVI веков // Архітектура мира. Материалы конференции "Запад-Восток: взаимодействие традиций в архитектуре". Вып.2. – Москва: ARCHITECTURA, 1993. – С. 14-18.
84. *Ярушевич А.* Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский (1461-1530) и православная литовская Русь в его время. – Смоленск: Тип. С. Гуревича, 1896. – 299с. + XVII с..
85. *Aftanazy R.* Materiały do dziejów rezydencji.– T.VIIA. Dawne województwo Ruskie. – Warszawa: IS PAN, 1990. – 696 s.
86. Archivum XX. Sanguszków w Sławucie. –Тт. I-VII. – Lwów: 1887-1916.
87. *Baranowski A. J.* Między Rzymem a Wilnem. Magnackie fundacje sakralne w Wielkim Księstwie Litewskim w czasach

- kontreformacji na tle polityki dynastycznej w Europie Śródkowej.
– Warszawa: IS PAN, 2006. – 331 s.
88. *Bohdziewicz P.* Kościół i klasztor pobernardyński w Dubnie. // Biuletyn Historii Sztuki. - R. XXI. 1959. -№ 3 /4. -S. 398-400.
 89. *Gębarowicz M.* Studia nad dziejami kultury artystycznej późnego Renesansu w Polsce. // Toruń: PWN, 1962. – 413 s.
 90. *Guerquin B.* Zamki w Polsce. Wyd. 2. poprawione. – Warszawa: Arkady, 1984. – 348 s.
 91. *Hoffman J.* Przewodnik po Wołyniu. – Warszawa: ZPTT, 1938. - 67 s.
 92. *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka. – Warszawa, 1853. - T.1. - 187 s., T.2. – 213 s.
 93. *Kalinowski W.* Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku. – Toruń, wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1966. – 64 s.
 94. *Kardaszewicz St.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. –Warszawa-Kraków: G.Gebethner i spółka, 1913. – 292 s.
 95. *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrotsky (ok. 1524/1525-1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. - Toruń: Uniwersytet M. Kopernika w Toruniu, 1997. – 288 s.
 96. *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, wyd-wo Adam Marszałek, 2003. – 194 s.
 97. Konkurs na odbudowę zamku w Dubnie // Biuletyn Historii Sztuki i Kultury. – 1934. – R.11, №4. –S. 301-302.
 98. *Kowalczyk J.* Sebastiano Serlio a sztuka Polska. O roli włoskich traktatów architektonicznych w dobie nowożytnej. – Wrocław i.i.: Wyd. PAN, 1973. – 360 s.
 99. *Kowska H.* Ostrogska z Kostków Anna (1575-16350). // PSB, t.XXIV/3, z. 102. – Wrocław i.i., wyd. PAN, 1979. – S. 478-479.

100. *Kowalów W.J.* Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. – Biały Dunajec-Ostróg: ośrodek „Wołanie z Wołynia”, 2001. – 160 s.
101. *Krasny P.* Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej. 1596-1914. – Kraków: UNIVERSITAS, 2003. – 429 s.
102. *Kunkiel R.* Późnogotyckie cerkwie na zachodnich rubieżach Wielkiego Księstwa Litewskiego // *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVII w.* – Łublin: Tow. Naukowe KUL, 2000. – S. 37-54.
103. *Lewicki K. Ks.* Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej // *Rocznik Wołyński. – T.VII.* – Równe, 1938. – S. 1-66.
104. *Liske K.* Cudzoziemcy w Polsce. – Lwów, 1876. – 341 s.
105. *Luszczkiewicz W.* Ruina Bohojawleńskiej cerkwi w zamku ostrogskim na Wołyniu // *Sprawozdania Komisji do badania Historii sztuki w Polsce.* – T. 3, zesz. 3. – Kraków, 1886. – S. 67-92.
106. *Molendziński K.* Klasztor pofranciszkański w Międzyrzeczu Ostrogskim. – Równe: Nakł. zarządu wołyńskiego okręgu związku nauczycielstwa polskiego, 1935. – 37 s.
107. *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck: nakł. Wołyńskiego Tow. krajoznawczego i opieki nad zabytkami przeszłości w Łucku, 1929. – 380 s.
108. *Paszenda J., Poplatek J.* Słownik jezuitów artystów. – Kraków: WAM, 1972. – 300 s.
109. *Paszenda J.* Architektura kolegium jezuitów w Ostrogu // *Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa, październik 1997.* – Warszawa: ARX REGIA, 1998. – S. 285-304.
110. *Rawita Gawroński F.* Klasztor oo. Franciszkanów w Międzyrzeczu Ostrogskim: Szkic historyczny // *Przewodnik naukowy i literacki: Dodatek miesięczny do “Gazety Lwowskiej”.* – 1917. – S. 943-960.

111. *Sobolewski F.K.* Dzieje kościoła parafialnego w Bereźnicy na Wołyniu // *Rocznik Wołyński*. – T.VII. – Równe, 1938. – S. 88-138.
112. *Stebelski I.* Genealogia starożytnego domu j.o. Książąt na Ostrogu Ostrogskich. – W ks.: *Przydatek do chronologii...* Wyd.2. – T.III. Lwów: Nakł. xiegarni Zelana Igla, 1867. – S. 1-117.
113. *Stecki T.* Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – 347 s.
114. *Tazbir J.* Kultura szlachecka w Polsce.– Poznań: Wyd. Poznańskie, 1998. – 244 s.
115. *Tomkiewicz W.* Wołyń w Koronie (1569-1795). // *Rocznik Wołyński*. – Równe. – 1931. – T.II. – S. 26-66.
116. *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa: drukiem J.Filipowicza, 1895. – 698 s.
117. *Zajączkowski St.* Wołyń pod panowaniem Litwy // *Rocznik Wołyński*. – Równe. – 1931. – T.II. – S. 1-25.

Наукове видання

Ричков Петро Анатолійович

**NON
OMNIS
MORIAR**

*

**АРХІТЕКТУРА В КУЛЬТУРНІЙ ПРАЦІ
КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ**

Монографія

Друкується в авторській редакції

Підписано до друку ____ 2011 р. Формат 60×84 ¹/₁₆
Папір друкарський № 1. Гарнітура Times. Друк різнографічний.
Ум.-друк. арк. _____. Обл.-вид. арк. _____.
Тираж ____ прим. Зам. № _____.

*Редакційно-видавничий центр
Національного університету водного
господарства та природокористування
33028, Рівне, вул. Соборна, 11.*

*('відоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції РВ № 31 від 26.04.2005 р.*

